

ББК 84
Д56

ДОБРОМ НАГРІТЕ СЕРЦЕ

До 90-річчя

Івана Бенедиктовича Бровка

Редактор
Василь Овсієнко

Художник-оформлювач
Борис Захаров

Добром нагріте серце. До 90-річчя І.Б. Бровка / Харківська правозахисна група; худож.-оформлювач Борис Захаров. – Харків: Фоліо, 2005. – 136 с., фотоіл.

ISBN 966-03-2899-0.

Іван Бровко – майже ровесник жорстокого ХХ віку. Він свідок трьох голодоморів і учасник трьох воєн, командир однієї з перших батареї «Катюш», співробітник конструктора ракетно-космічних систем Сергія Корольова. Учасник запуску першої балістичної ракети ФАУ-2. Але так він жив, що найпомітнішою рисою його біографії стала боротьба за свій принижений народ та його культуру. 15 січня 2005 року Іванові Бенедиктовичу – 90. Але він не просто довгожитель на заслуженому відпочинку – він активний громадянин, невтомний діяч у змаганнях за права і гідність людини, в обстоюванні незалежності й державності України. Друзі відомого педагога й науковця, його учні й студенти, колеги-однодумці написали про цю щедру і щирю, непохитну в своїх принципах людину, переслідувану за часів диктатури. На тлі сірих і похмурих часів вимальовуються цікаві факти і яскраві деталі з цього надзвичайно щедрого життєпису, що дає змогу глибше й присутніше збагнути те духовне явище в історії України, якому ім'я – шістдесятництво.

Книжка є доповненим перевиданням однойменної брошури, виданої 1995 року Українською Республіканською партією, і виходить у серії публікацій меморіального характеру за програмою Харківської правозахисної групи.

ББК 84

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2005

ISBN 966-03-2899-0

© І.Б.Бровко, 2005
© Б.С.Захаров, художнє оформлення, 2005
© Харківська правозахисна група, 2005

ЗБЕРЕГТИ В СОБІ ЛЮДИНУ...

Інтерв'ю Івана Бенедиктовича Бровка

Записав 8 листопада 1998 року Василь Овсієнко

З усними та письмовими доповненнями в грудні 2004 року

І.Б.Бровко: Я дякую долі, дарованій мені Богом, яка дала мені можливість прожити довге і нелегке життя протягом майже всього ХХ сторіччя. Адже народився я ще за царату, в 1915 році, 15 січня, в селі Маячка Кобеляцького району, що на Полтавщині. Народився в звичайній хліборобській сім'ї, яка мала 5 гектарів землі. Землю обробляли ми вдвох – мама і я. Батько служив на флоті у Владивостоці і рідко бував удома.

Мій батько Венедикт Андрійович Бровко, мати Наталія Федосіївна Карпенко. Їхня доля була така ж, як і доля всіх українців тих часів.

1928 року батько повернувся з флоту, де служив біля 10 років на кораблі. Він вирішив зайнятися сільським господарством. Побудував нову хату, насадив сад, викопав криницю в саду. П'яти гектарів було достатньо, щоб жити незалежно й культурно. Але коли розпочалася насильницька колективізація, батько відмовився йти в колгосп. Тоді приїхала група комсомольців, забрала корову, кобилу, збіжжя – все вимели. Ми залишилися без харчів. Не було чого їсти і не було чим працювати. Худобу в колгоспі ніхто не годував, не напував, то вона почала здихати. Наша корова якось відв'язалася і через днів три прийшла додому. Ми зраділи, особливо мати, що повернулася наша годувальниця. Але під вечір знову прийшли два комсомольці і забрали її.

Батько вирішив повернутися у флот. Десь у травні 1933 року він попрощався з нами, ми провели його за село – і з тих пір про нього нам нічого не відомо. Після війни я писав у КГБ в Полтаву, в Київ, у Москву, але відповідь була одна: «Відомостей нема». Так що я й не знаю, як батько закінчив своє нелегке життя.

Коли батько виїхав, мати мусила піти в колгосп. Після війни в 1944 році вона з моєю меншою сестрою Вірою переїхала в Кобеляки. Демобілізувавшись з армії в 1948 році, я забрав маму в Київ. Тут вона й померла 1977 року. Похована на Лісовому кладовищі, недалеко від Б.Д. Антоненка-Давидовича. Завжди, як іду на кладовище, то найперше заходжу до Бориса Дмитровича, кладу квіти на могилу, а потім, уже далі,

до мами.

У батька було троє братів: Петро, Сашко, третій був мій батько Венедикт, наймолодший Олексій. Ми козацького роду, ніколи не були кріпаками. Усі четверо братів були фізично здорові, ніколи не хворіли. Усі були заможні, мали по 5 – 6 гектарів землі, гарні хати, сади, одягалися модерно. Жоден не пішов у колгосп.

Батько мами, мій дід Карпенко Федосій Іванович, був теж рослий і красивий. Коли його покликали в армію, то зарахували при царському дворі в охороні. Туди брали хлопців тільки гарно складених і красивих. Розповідав дід, що на Різдво і на Великдень до них завжди виходила сама цариця, вітала всю охорону, роздавала подарунки і цілувала.

Дід Карпенко Федосій відслужив, повернувся в село Канава, біля Маячки, і був учителем у сільській школі. Усі його шість дочок закінчили школу, в якій він учителював, були грамотні. Мама моя вільно читала і писала. Ось її портрет. Не по-сільському одягнена...

Дід Федосій мав солідну бібліотеку, передплачував газети, журнали, завів сад. Такий сад, що до нього приїжджали агрономи всієї області вчитися. Яблуні, груші, виноград був! Коли стала революція, то дід за часів Грушевського й Петлюри очолив владу Кобеляцького повіту.

З бібліотеки діда Карпенка в мене й досі є Біблія. Він подарував її мені, ще коли я був учнем. З тих пір я вожу її з собою.

Дід був людиною високої культури, дуже начитаний, знав багатьох визначних людей України. З часом сад його колективізували, усе там загинуло. Загинула й бібліотека. У нього було гектар саду, а навколо тополі, і то такі високі, що їх було видно з села Маячки. Коли я йшов до діда, то здалеку бачив їх. Я в діда Федосія часто бував, він розповідав мені про Україну. Що йому не подобалося – що я дер сорочі гнізда. Він мені «мораль» читав.

Отже, ми мали 5 гектарів землі і обробляли її з мамою. Це була для нас дуже важка праця, але ми бідними не були. І все ж мама все життя мріяла бачити мене не фермером (як тепер кажуть), а фельдшером.

1930 року я закінчив 7 класів у Маячці, поїхав у Харків і вступив у медичний технікум. Та, на жаль, не судилося мені стати медиком. Навчався я, мав стипендію. Аж мене викликають і кажуть: «У ваших документах значиться, що ваші батьки середняки». А це вже був, як на ті часи, солідний соціальний «гріх». За цей «гріх» мене позбавили стипендії, а через півроку й зовсім виключили з технікуму.

Повернувся я додому, а дома мама не мала ні грошей, ні хліба... А вчитися мені дуже хотілося, і не тільки тому, що цього хотіли й мої батьки, а ще й тому, що цього ж хотів і мій дорогий учитель Григорій Васильович Левицький, учитель української мови і літератури в школі, де я вчився. Саме він, зважаючи на мою досить непогану пам'ять, радив моїм батькам не зупиняти мого навчання після семирічки, а обов'язково продовжити його далі, аж до вищої освіти.

Поради Григорія Васильовича я сприйняв як життєвий заповіт для себе і виконав його повністю.

А тепер декілька слів про самого Григорія Васильовича Левицького. Його родові корені сягають аж у XVII століття. Він був родичем Ореста Левицького, академіка, президента Української Академії Наук після революції 1917 року.

Його далекими родичами були також Дмитро Левицький, художник світової слави XVII століття, а також Григорій Левицький, відомий гравер XVII століття. Усі вони, в тому числі й Григорій Васильович, родом Маячки. За радянської влади їх чомусь замовчували, а тепер їхня популярність швидко зростає. 2002 року в Маячці відкрито пам'ятник Левицьким – знаменитим українцям, які так багато зробили для української і світової культури.

Таким був і мій незабутній учитель Григорій Васильович Левицький, який не менше зробив для виховання національної свідомості й гідності в української молоді післяреволюційного періоду. На жаль, подальша доля його склалась так само трагічно, як і доля всіх українців, хто за радянських часів любив Україну, жив і працював для неї.

Після виключення мене 1931 року з медучилища я, не гаючи часу, прямо з Харкова поїхав у місто Червоноград, що на Харківщині. Там я склав екзамени в педагогічний технікум. Там була стипендія.

Та не судилося мені закінчити й педтехнікум. Восени 1932 року на Україні розпочався голод. Я разом з іншими студентами покинув навчання і поїхав додому. 60 кілометрів ішов пішки до Царичанки, що на Дніпропетровщині. Ішов і шукав під снігом мерзлу кукурудзу – так їсти хотілось.

У Царичанці мене призначили вчителем семирічної школи в село Рудки. Так педагогом я й залишився на все своє життя, пройшовши шлях від учителя початкової школи до викладача університету.

Всього довелось мені пережити на своєму довгому життєвому шляху. Чим жила Україна – тим жив і я. Яка була доля України – така була й моя доля. Я був свідком і учасником всіх її, або майже всіх трагічних і героїчних подій.

Бачив і переніс на собі три страшні війни – польську, фінляндську і так звану Велику Вітчизняну – від першого і до останнього дня. Поранений, контужений... Бачив і пережив три не менш страшні за людськими жертвами голодомори – в 1921, в 1933 і в 1947 роках. Щоправда, останній, у 1947 році, мені не довелося фізично переживати – я його просто бачив. Був також свідком і жертвою, як і мої батьки, тотальних комуно-фашистських репресій на Україні. Бачив і брав участь у різного роду реконструкціях та перебудовах – сталінських, хрущовських, горбачовських. Та найголовніша і найрадісніша подія в моєму житті, до якої довелося мені дожити і в якій судилося брати активну участь, – це розвал СРСР і народження незалежної України, так довго жданої і так дорого оплаченої.

7 листопада 1998 року в Києві я був учасником мітингу патріотичних українських сил на Михайлівській площі біля пам'ятника жертвам голодомору. Основне, що я виніс із цього мітингу, – це відчуття того, що

патріотичні сили України починають, нарешті, брататися, об'єднуватись, як про це писав колись Шевченко, ставити перед собою одну-єдину і найголовнішу мету – спільними силами вберегти незалежність України. Адже тепер усім нам відомо, що вирішальною причиною втрати нашої незалежності в минулому був наш розбрат у найвідповідальніші моменти боротьби за незалежність. Так було за часів Хмельницького, і за часів Мазепи, і за Симона Петлюри. Тож бережімо нашу незалежність!

Я хотів би зупинитися на декількох епізодах зі свого життя із довоєнних, воєнних і післявоєнних часів, які, на мій погляд, допомогли мені розібратися в житті, не втратити того, що генетично заклали в мені мої батьки і мої дідусі та бабусі.

Епізод перший. Це було десь у 1919 чи в 1920 році. Пригадую, як у неділю після сніданку мій дідусь Андрій Бровко – високий, весь білий, у білій полотняній сорочці і білих штанах, – взяв мене за руку, вивів з двору і зупинився біля стежки, яка круто спускалася вниз. Праворуч і ліворуч стежки зеленів наш сад. Далі за садом зеленів наш город, а далі виднілися луки, озера, зеленілі лози, а за ними блищала річка Оріль – до речі, гарно оспівана поетом Яковом Щоголевим. А з правого боку Орелі розпочиналася висока і довга степова гора.

– Бачиш річку Оріль? – питає мене дідусь.

– Бачу, – відповідаю я.

– А гору біля Орелі бачиш?

– Бачу.

– Так от, на тій горі колись, дуже давно, років триста тому, стояв високий маяк, побудований з дерева. Там, на тому маяку, був майданчик з дощок, на якому вартували козаки, пильно дивилися за Оріль, бо саме звідти, з півдня, нерідко набігали з Криму татари, ловили людей, молодих хлопців і дівчат, забирали коней і гнали в Крим, щоб там молодих українців продати за гроші туркам. Тому наше село, де живуть твій дідусь, твоя мама і батько, де й ти живеш, називається Маячка – від слова «маяк». Правда, тепер уже нема того маяка, його зруйнували і спалили. Але назва села так і залишилася – Маячка».

Признаюся, це був перший урок у моєму житті. Але як цікаво дідусь Андрій розкрив мені очі на рідне село і дав зрозуміти слова «маяк», «Маячка», «українці». Потім уже, після війни, коли я сам став дідусем, я побував у своїй Маячці з сином Віктором, з онуком Мирославом, і я їм про той же маяк, про Маячку, про ясир розповідав так само, як колись мій дідусь розповідав мені.

Епізод другий. У часи громадянської війни мені пощастило власними очима побачити три армії: Петлюри, Махна і Червону армію. Першою була армія Петлюри. Було це влітку, якого року – не пам'ятаю. Пригадую, як після сніданку я вискочив з хати, виліз, як завжди, на ворота, і раптом побачив: сусідський двір заповнений солдатами і кіньми. Одні напували коней, другі сідали їм, і всі дружно співали пісню «Засвіт

встали козаченьки». Напоївши коней, вони сіли на них, попарно виїхали з двору на вулицю і попрямували в бік Полтави. Мене вразило те, як гарно вони були одягнені: високі шапки з червоними китайками, кольорові жупани. Я прибіг до хати і запитав маму:

– Що то за солдати?

Мама відповіла:

– То козаки армії Петлюри. – І додала:

– Це ті вояки, яких люблять і шанують твої тато і дідусь.

Того ж літа мені довелося побачити й армію Махна. У погожі дні я часто перебігав вулицю, перелазив через тин і біг у двір до сусідів, щоб зустріти там свого однолітка Максима і погратися з ним. Так було й на цей раз. Але повернутися додому я вже не зміг. Після обіду моєю вулицею пішли загони кавалерії. Кавалеристи були одягнені у все чорне, в руках вони тримали чорні прапори, за ними їхали чорні тачанки. Уже вечоріло. На протилежній боці вулиці стояла моя мама, чекаючи, коли перейде військо, щоб забрати мене додому. Коли пізно ввечері ми заходили у двір, я запитав:

– А як звати цих солдатів?

– То махновці. А хто вони – наші друзі чи вороги, я й сама не знаю.

Та найчастіше мені доводилося бачити Червону армію. Мені запам'ятовувався такий епізод з кінця громадянської війни. Стояла пізня осінь. Я прокинувся рано. Мама в хаті не було, сестра міцно спала, а надворі коїлося щось незвичайне: шум, крик, гуркіт. Я подивився у вікно і побачив: увесь двір запруджений червоноармійцями. Хто стояв, хто сидів, а багато й лежало. На головах у них були будьонівки, а на ногах у багатьох замість чобіт обмотки. Серед двору стояв великий казан, під ним горіли дрова, а в казані кипіла вода. У хату забігла мама і, схопившись руками за голову, сказала:

– Переловили всіх наших курей і гусей, порізали і примусили мене варити їм борщ та смажити м'ясо. Як же ми будемо жити далі?

Це ж саме вони зробили і в сусіда, який був багатший за нас. На жаль, це питання за радянських часів стало звичним. Досить тільки згадати три голоди: 1921 року, 1933-го і 1947 року. Особливо 1947-го, адже він сприймався як відплата комуністів українському народові за всю пролиту у Великій Вітчизняній війні кров.

Епізод третій: як я вперше почув російську мову. Це було в 1921 році. Вранці мама, здоївши корову, зайшла в хату. Ми з сестрою Вірою, молодшою від мене, сиділи на лаві, натягнувши на коліна сорочки, і ждали сніданку. Мама процідила молоко, налила нам у великі кухлі, дала по шматку хліба. Ми пили тепле молоко і заїдали хлібом – це був наш сніданок. Коли ми поснідали, хтось постукав у двері і зайшов із сіней прямо в хату. Я побачив жінку і біля неї двох дітей – одного хлопчика, такого як я, і дівчинку таку, як моя сестра Віра. Жінка почала говорити до мамі. Мені важко було зрозуміти, що вона каже, але я здогадувався, що вона просить їсти. Так я вперше почув російську мову. Мама в ті ж самі

кухлі, сполоскавши, налила молока, дала їм усім трьом по шматку хліба, запросила їх сісти на лаву. Жінка розказала, що вони з Саратова, що в них там голод, що нема чого їсти. Мама вислухала їх і дала на дорогу ще по шматочку хліба.

Мені цей епізод запам'ятовувався не тільки тому, що це я вперше почув російську мову, а ще й тому, що покійний Борис Дмитрович Антоненко-Давидович згодом розповідав мені, як під час голоду на Україні в тридцять третьому році українці, які хотіли врятуватися від голоду, їхали поїздами і чим тільки можна до кордону Росії. На станції Хутір Михайлівський поїзд зупинявся. У вагони заходили міліціонери і викидали голодних. Вони, не маючи сили, тут же вмирили. На станції Хутір Михайлівський купами лежали трупи. Мене ця розповідь дуже вразила, бо я пригадав, як ми, будучи самі голодні в 1921 році, без зла приймали голодних з Росії, годували їх, ще й на дорогу давали хліба. У чому ж тут причина зла, задумувався я.

Четвертий епізод. Смерть Марійки Хайло.

Хочу розповісти епізод, який, власне кажучи, був вирішальним у формуванні мого світогляду. Мова буде про страшний 1933 рік. Я тоді працював учителем української мови в семирічній школі села Рудки на Дніпропетровщині, в Царичанському районі – це сусідній район з моїм Кобеляцьким на Полтавщині. Одного травневого дня в школу привезли гарячі сніданки, щоб дати їх дітям після уроків і щоб директор потім відрепортував у райвно, що майже всі діти були на уроках, що вони нормально відвідують школу, нормально навчаються і що нема ніякого голоду, про який так люблять говорити класові вороги. У мене в класі на передній парті сиділа школярка, яка жила неподалік від школи, звати її було Марійка, а прізвище Хайло. У їхній сім'ї була ще менша від Марійки дівчинка, теж учениця, була мама і був батько. Батько був інвалідом громадянської війни. У боротьбі за радянську владу він утратив ногу і ходив на колодязці. Після уроку дітям роздали гарячі сніданки. Марійка взяла ложку, нахилилася, хотіла з'їсти, але ложка випала в неї з рук. Я побачив, як вона опустила голівкою до парти, а потім посунулася, впала з парти і простягла тремтячі ноги. Я зрозумів, що це смерть – видно було по очах, по лицьо... Для мене, сімнадцятирічного вчителя, це була перша жива смерть, яку я бачив.

Притихли голодні діти в класі. Замовк і я, розгублений і приголомшений тим, що скоїлось. І тільки з портрета, що висів над шкільною дошкою, усміхався Володимир Ілліч, у кепочці, з червоним бантиком на лацкані піджака і вітально піднятою рукою. А з протилежної стіни на учнів дивився Тарас Шевченко. Погляд його був сумний, а в очах блищали сльози. Та ще чути було, як з репродуктора, що висів на стовпі біля школи, бадьорим потоком лилася пісня: «Живом ми весело сьогодні, а завтра будет веселей!»

Ні, це був не сон, і не страшна казка, і було це не за морями-океанами, а в нас, на «нашій, не своїй землі». Саме тоді, коли навколо все

раділо весні, росло, цвіло і солов'їним співом славило життя. І тільки Марійка прощалася зі своїм маленьким життям, так і не відаючи, хто ж і за що відібрав у неї цей неоціненний дар Божий, і зробив це дико й хижо, замучивши голодом.

У той останній для Марійки день так ніхто й не прийшов до школи, щоб забрати її додому і похоронити по-людському, по-християнському. Не прийшла мама, бо лежала одна-однісінька в хаті, голодна, опухла і без пам'яті... Не прийшла і молодша сестричка, бо вже місяць, як померла з голоду. Не прийшов і батько, бо вчора його труп підібрали у дворі біля хати та й відвезли на цвинтар, щоб укинути у спільну яму для померлих від голоду. Тож і відправили Марійку слідом за батьком у ту безіменну яму.

Епізод... А в ньому, як у краплі води, – доля всієї України. А скільки зла і жорстокості в цьому епізоді! А ще як додати те, що батько Марійки воював на фронтах громадянської війни за радянську владу і повернувся додому калікою... За це йому й віддячили комуністи, задушивши голодом і дітей, і дружину, і його самого.

Минуло сімдесят літ із тих пір, а комуністи так і не вибачились перед народом за свої злочини. Їхній жорстокості і злу нема меж. А в їх словах – ні краплі совісті...

На мене це справило страшне враження. Тим більше, що ця дівчинка була відмінницею, гарно співала, декламувала поезії. Я покинув клас, побіг до директора в канцелярію і в розпачі розкричався: «Ви тут сидите, а на уроках діти вмирають!» Директор, на прізвище Лебідь, сказав: «Что вы болтаете! О каком голоде, о какой смерти?! Да этого ничего нет!» А, між іншим, у канцелярії сиділа вчителька, у якої самої були пухлі ноги.

Директор сам пішов у клас, щоб пересвідчитися, чи справді школярка вмерла. Коли побачив, що це справді так, то послав одну вчительку, щоб батьки прийшли забрали доньку. Але виявилось, що вдома в неї лежала одна пухла мама, вона так і не зрозуміла, що їй кажуть.

Я став уголос висловлювати своє обурення, звинувачуючи владу, в тому числі й директора, а він почав кричати і звинувачувати мене в наклепі.

Увечері, ще сонце не зайшло, прийшов до мене вчитель, мій колега, і сказав, що він чув, як директор школи подзвонив у райвно, а потім у районне ГПУ, і звідти сказали, що приїдуть і розберуться. Колега порадив мені якомога швидше виїхати з села, бо інакше це закінчиться арештом.

Я за годину зібрав, що встиг... А що в мене було? Зарплати нам не платили, а видавали 16 кг зерна і давали гарячі сніданки.

Забрав я тих десять кілограмів зерна, що лишалися, деякі книжки, узяв сумку на плечі, щось під руки, і швидко вийшов із села в напрямку до річки Орелі, а через неї в свою Маячку, до матері та сестри.

Коли я ввійшов у ліс, сонце вже зовсім схилилося, а в лісі стало майже темно. Я відчув, що щось хтось ніби йде за мною. Оглянувся і

побачив двох чоловіків. Віку я не розібрав, але побачив, як вони поспішали. Я тоді почав бігти, оглянувся і побачив, що вони теж біжать за мною. Біг я щосили, втомився, але добіг до струмка.

У воді лежали поламані дерева, видно, від бурі. Я переліз через ті дерева, пробіг ще метрів 50. Уже не було сили. Я зупинився і присів, щоб послухати, чи вони біжать. Серце так калатало, що не давало мені зрозуміти, чи то вони біжать, чи то серце б'ється. Я просидів хвилин дві-три і почув, що ніхто через воду не брєохає. Тоді я помаленьку звівся і пішов...

Цілу ніч ішов лісом, сам, темно...

На світанку перебрався через Оріль, вранці дійшов до Маячки.

У полі зривав і тер колоски та їв. Зерно ще було м'яке.

Вдома теж був великий голод. Я віддав мамі та сестрі те зерно, вони розрахували його на цілий місяць.

Ця подія стала вирішальною в моєму світогляді. Більше вже мене не треба було агітувати, розказувати мені про світле майбутнє, шукати якогось виправдання класовій жорстокості комуністів.

Епізод п'ятий. Мос вчителювання. Отже, приблизно через місяць після того, як я повернувся в Маячку з трагічного села Рудки, я вирішив поїхати в Харківську область, до Сахновщанського району, в школу, де працювали вчителями мої друзі, з якими я вчився.

Уже влітку 1933 року мене призначили вчителем української мови і літератури семирічної школи в селі Коханівка Сахновщанського району.

У цій Коханівці 1933 року вимерло багато людей і залишилося багато порожніх хат. Дітей, які залишилися живими при своїх батьках, було мало, класи були неповні. І от одного разу, теж у травні, але вже 1934 року, проводячи урок, я почув – і не тільки я, а й учні та вчителі інших класів почули, як щось у коридорах трахає по підлозі. Я відчинив двері і побачив біля 30 дітей, узутих у лапті, а під тими лаптями прив'язані дерев'яні дощечки – це щоб не мочити у воді виплетених лаптів.

Я довів урок, а на перерві дізнався, що це діти з Росії, зокрема, зі Свердловської області. В Коханівку приїхало досить багато переселенців, вони заселяли ті хати, що стояли порожні після голоду.

До речі, з тих дітей не створили окремих класів, бо вони були різного віку. Їх усіх включили в українські класи, а з райвно надійшло розпорядження, щоб ми, вчителі, готувалися і переходили на викладання російською мовою.

Отже, цілком зрозуміла турбота про навчання російських дітей рідною мовою обернулася проти українських дітей. Цей факт штучної асиміляції українського населення в результаті голоду, переведення українських шкіл на російську мову мене обурив. Я почав висловлювати невдоволення. Тоді директор школи, на прізвище Легеза, викликав мене

до себе і сказав, щоб я подав заяву на звільнення з роботи. Це було в 1934 році, в кінці навчального року. І я був звільнений. Директор зауважив мені: «Будь задоволений, що ми тебе так відпускаємо. Могло б бути й гірше».

Після цього я вирішив поїхати шукати педагогічної праці в Донбас, у місто Слов'янськ Сталінської області, де працював завідуючим райвно набагато старший від мене мій земляк, уродженець села Маячки, на прізвище Білокінь. Бо мені сказали, що тільки на Донбасі немає голоду, що коли я там буду вчителем, то мені буде легше.

Звідти, з Донбасу, зі Слов'янська, я був покликаний у Червону армію. Розпочалась нова епоха в моєму житті

МОЇ ВІЙНИ

Розмова 24 січня 2002 року

Євген Сверстюк: Іване Бенедиктовичу, як ти, такий миролюбний з вигляду і за натурою, вибрав військову кар'єру? Ти її вибирав?

Іван Бровко: Я не вибирав, просто підійшла моя черга. Щоправда, мені давали відстрочку, я закінчив інститут, а після інституту, хочеш чи не хочеш, треба армію відслужити. І мене покликали в 1939 році. Якраз тоді я закінчив ДІНО – Донецький інститут народної освіти в Луганську, філологічний факультет.

Я потрапив у Коломну під Москвою. Там стояв дуже сучасний артилерійський полк, який на лінії Маннергейма в Фінляндії розбивав оті не менш сучасні доти.

Є.Сверстюк: Літо 1939 року. Наближається осінь, «визвольний похід» на Польщу, так?

І.Бровко: Так. Але до Польщі було ще далеко. У цій Коломні стояв, як я вже сказав, один із наймодерніших полків, так званий полк 402-міліметрових гармат-гаубиць. Як ударить, то... Ну, один снаряд 100 кілограмів, ти уявляєш собі?

Перше, що на мене справило враження, то це їдальня. Одягли нас у форму і далі з пісню «Виходила на берег Катюша» – в їдальню. Я вперше скуштував, що ж таке щі. Кажуть – борщ, і я, голодний, як поїв оті щі з капусти...

Є.Сверстюк: Окрім щів ще щось давали?

І.Бровко: Ну, було й друге. Годували, можна сказати, нормально.

Є.Сверстюк: Тобто солдат отримував пайок не гірший, ніж учитель?

І.Бровко: Це точно. Але, разом з тим, учитель мав право щось вибирати. А солдат – що давали. Але ж я футболіст, любив футбол, ти ж сам знаєш, як я до «Динамо» ставлюся: кидаю все... Я навіть в університеті кидав лекції – студентам давав завдання, а сам біг на стадіон «Динамо», бо грала команда з Бразилії. Я побіг, коли дивлюся біля мене

біжить секретар парторганізації університету... Щоправда, він біг з кабінету, а не з лекцій, як я. Ми прибігли, і я побачив, як наш Войнов забив такий красивий гол! Я ще хлопчаком грав у футбол, а попав у полк, то забув про вищу освіту і пішов у футбольну команду полку. Спимо, в шість годин – «Подъём!» Усі схоплюються, бо спробуй не схопитися! Нас же, футболістів, не займають, бо комісар дуже любив футболістів. От ми і спимо. Я вже не ходжу в їдальню під «Виходила на берег Катюша». Ми, чоловік 10-12 футболістів, ідемо врозвалку в їдальню, дець на півгодини-годину пізніше.

Приходимо – до нас біжать солдатики, подають нам обід. Ми так само врозвалочку з їдальні виходимо. Дивлюсь: чоботи кирзові, грубі, причому ноги в мене не товсті, а халяви от-такі! Це у футболіста! Ми, футболісти, думали-думали і пішли в майстерню при полку, яка переробила нам одягу і взуття. Після цього футболіста від офіцера не відрізниш...

У вихідний зібралися ми, чоловік п'ять футболістів, і поїхали в Горький. Я хотів дізнатися, де ж там жив Максим Горький.

Ідемо, я питаю у зустрічних про це. І випадково натрапили на базар. А на базарі помідори, огірки! Ми накупили, понапихали в кишені, йдемо та їмо. А назустріч військовий наряд. Дивляться – солдати в формі їдять огірки, та ще й на вулиці. «Не положено!»

Забрали нас трьох і повели туди, де, як виявилось, недалеко й Горький жив. Три доби сиділи ми, поки той комісар, що любив футбол, не приїхав та не забрав нас.

Минуло небагато часу – і війна.

Якраз у той день я був у кінотеатрі. Ішов фільм «Вечори на хуторі біля Диканьки». Я дивився й думав: от відслужу (а залишилося мені всього 4 місяці) – і зразу ж додому. Поїду тільки в Диканьку або в Миргород, де жив Гоголь, і в школі там буду вчити дітей...

Вийшли з кінотеатру, дивлюся – офіцери біжать, всі кричать: «Война! Война!»

Через днів двадцять наш полк був направлений у Білорусію. Доїхали ми до Орші. Саме під Оршою налетіли на нас німці.

Авіаційний удар був такий сильний, що наш поїзд буквально розірвало і рознесло на всі боки. Дехто встиг вискочити з вагонів, вискочив і я. Дивлюся, а попереду мене мій чернігівський друг скаче на одній нозі, а другу ногу йому розірвало, кістки потрошені, кров тече...

Такою була моя перша зустріч із війною.

Є.Сверстюк: А в Білорусії 1939 року ти був?

І.Бровко: Так, ми попали під Гродно, з Гродно в Західну Україну, на Волинь.

Є.Сверстюк: Ніяких бойових дій не було?

І.Бровко: З нашим полком – не було.

Є.Сверстюк: Ти ще був рядовий?

І.Бровко: Ні, я вже був сержантом, але це звання присвоювалося за вищу освіту.

Ми побули там недовго, а потім, мабуть, керівництво домовилося за пактом Ріббентропа-Молотова, і нас повернули назад у Коломну.

Є.Сверстюк: Аби вас запитав хтось: де ти був і що ти там робив? Яким духом дихав?

І.Бровко: Наш полк послали на Волинь для того, щоб як розпочнеться війна з німцями, то щоб ми були на місці. Ми ж важка артилерія...

Є.Сверстюк: Артилерія, по суті, в тій війні мовчала.

І.Бровко: Вона там не потрібна була. Там досить було піхоти, літаків, особливо НКВД. Ми побули там місяців два-три – знову в вагони і назад.

Є.Сверстюк: А що в свідомості було: от ви повернулися з Польщі. Що ти там робив, чого ти там був? Як ти це тоді розумів?

І.Бровко: Я розумів так, що це Гітлер почав війну. А що Сталін – то про це трошки пізніше... Тоді говорили, що Гітлер пре на Польщу, тому треба рятувати Західну Україну.

А потім нас усім полком у 1939-му послали у Фінляндію, на лінію Маннергейма.

Наш полк був не такий мобільний. Нам дали місце на відстані від лінії Маннергейма 10 кілометрів (а ми стріляємо ще й далі).

Ми стали влаштовуватися. У лісі снігу по коліно. Сосни високі, всі білі...

Пригадую, в той же день нас послали до штабу полку – це за півкілометра. Йдемо, попереду лейтенант і нас троє. Тільки «бах!» Дивлюсь – лейтенант, що йшов попереду, впав. Виявляється, отам на соснах, теж у біле вдягнені, були фіни.

Ця фінська війна, я вам скажу, в основному, виграна за рахунок того, що у фінів були дуже гарно вишколені снайпери. Це була снайперська війна.

Ми там побули з півроку, і нам наказали їхати назад, для нас війна скінчилася.

Є.Сверстюк: Але вас не обстрілювали?

І.Бровко: Нас – ні. Ото тільки що ми йшли і нашого лейтенанта було вбито. Очевидно, снайпер у бінокль бачив, хто йде, і він прицілився на лейтенанта, а не на солдатів.

Є.Сверстюк: Добре, от ви повертаєтесь назад – чого ви там були?

І.Бровко: Євгене, тоді ми були там для того, щоб перемогти «імперіалістичну Фінляндію», яка, мовляв, зайняла давні руські землі. Доказували, що там, де лінія Маннергейма, – то споконвічно російське, що треба його відвоювати і поставити на коліна капіталістичну державу, яка виконує американські та англійські накази.

Є.Сверстюк: Добре, тепер повертаємося до 1941 року. Вашу частину знову кидають на західний фронт – так?

І.Бровко: Так, в Орші нас усіх пересадили в інший поїзд і швидко повезли на Урал. Там було наше військове училище, де ми прискореним методом закінчили військове навчання, нам присвоїли військові звання. Я став лейтенантом.

Коли повернувся в Москву, мене призначили командиром однієї з перших батареї «Катюш», бо училище було артилерійсько-ракетне, вище, імені Красіна.

Мене призначили командиром, я став воювати там, де й Юрій Кондратюк, під Москвою. Його, щоправда, покликали на війну рядовим...

Є.Сверстюк: І він поліг під Москвою?

І.Бровко: Так, там була сильна війна. Я був іще лейтенант у кінці сорок першого, а Юрка Тюлін був старший лейтенант, командир батареї – такий був грамотний, начитаний, сім'я інтелігентна, ми з ним зустрілися...

Є.Сверстюк: А ти сім'ї ще не знав?

І.Бровко: Так, сім'ї ще не знав. Це не був стандартний офіцер, який уміє лише командувати «Смирно!», «Повернись!». У нього була зовсім інша манера.

Ми здружились і пішли вперед, дійшли до Варшави, а від Варшави до Берліна.

Є.Сверстюк: І зупинилися ви в передмісті Варшави, яке називається Прага... Це коли було?

І.Бровко: Це було вже на початку січня 1945 року. Я був майор, начальник штабу третьої армійської групи ГМЧ – гвардійських мінометних частин, або, як їх називали, «Катюш». А командиром був генерал Тверецький – москвич.

А що таке третя армійська група? Це група штабних офіцерів, досвідчених, грамотних. У мене дві освіти – військова і цивільна. Я в штабі спочатку розвідкою завідував.

Нас кидали туди, де йдуть бої, ми планували бій разом з артилерією, піхотою, авіацією, по передовій лінії німців. З цією ж метою нас перекинули з Прибалтики в Польщу.

Ми вночі приїхали на машинах під Варшаву. Там було повно радянських військ, танки стоять, але ніхто не стріляє. І ніхто нічого про це не каже. У мене був наперед посланий один капітан. Він знайшов будинок для штабу.

Дивлюся – двоповерховий будиночок, гарненький, прямо над Віслою. І як же цей район над Віслою називається? – Прага. Отак, як у нас Дарниця.

Я оце хочу написати і виправдати назву – і ця польська Прага, і чеська Прага за свободу боролися. І Київ боровся.

Є.Сверстюк: Ну, оцей капітан знайшов приміщення. Але коли ви йдете в наступ, нащо воно вам здалося?

І.Бровко: Для штабу Третьої армійської оперативної групи, яка

приїхала, щоб узяти участь у боротьбі. Воно потрібне було. А тут бої. Страшні бої...

Ми прибули ввечері. У будинку було чотири кімнати на першому поверсі і на другому чотири.

На другому поверсі дві кімнати забиті книжками. В першу чергу я пробіг очима по книжках, інші не звернули на книжки уваги. Дивлюся – а одна кімната майже повністю заставлена українською літературою – історична література, рідкісні книги: і Грушевського, і Винниченка, і Єфремова, і Русової. Звичайно, я не міг нічого брати – це ж стидно: чого мені лізти? Адже в будинку нема господаря. Видно, там жив якийсь український інтелектуал.

Ця Прага на лівому березі, як і Дарниця, але, на відміну від Дарниці, вона компактна і лежить впритул до Вісли. Є будинки прямо над Віслою. І ще тим відрізняється, що Вісла трошки вужча, ніж Дніпро. Але як Київ нагорі, так і Варшава. А Прага внизу, як і Дарниця. Цей двоповерховий будиночок був над самою Віслою.

У Празі повно солдатів, танків – і всі мовчать, не стріляють. А зате на правому боці йде страшна війна – стріляють, вибухи...

Я став запитувати в інших офіцерів, чому ми стоїмо. Мені сказали, що генерал Бур-Комаровський підняв польське повстання проти німців, щоб доки наша армія ввійде, яка везе в обозі генерального секретаря комуністичної партії для поляків, узяти владу в Варшаві. А потім щоб торгуватися. Це було загальновідомо.

Я зрозумів, чого ми не стріляємо. А до того я думав, що ми підтягуємо резерви.

Є.Сверстюк: Ми зупинилися на тій бібліотеці, де ти прикидаєшся, що не хотів нічого з неї брати, але помітив, що хазяїна нема.

І.Бровко: Це ти правду кажеш. Коли я подивився на ті книжки, мені хотілось їх брати, але ніхто ж не бере. І куди я їх буду брати? Якщо я буду в машину нести, то це теж побачать, шофер скаже: що це ти стільки наносив? Отже, потрібна якась інша ситуація.

А де господар? Ніхто не знає. Виявляється, всі поляки повтікали – вони думали, що й тут будуть бої.

Згодом я побачив Варшаву в перші дні після війни – на неї страшно було дивитись. Там тільки одна церковка, туди на захід, була не зруйнована – все лежало зруйноване!

Є.Сверстюк: І скільки днів ви чекали, поки варшавське повстання німці розгромлять?

І.Бровко: Приблизно днів з десять.

Є.Сверстюк: Що ж ви робили ці десять днів?

І.Бровко: Вся наша армія стояла без руху. Коли ми зупинилися в передмісті Варшави, в той же вечір приїжджає полковник Георгій Олександрович Тюлін (я його по-дружньому називав Юрою). Він був начальником штабу «Катюш» 1-го Білоруського фронту.

Тюлін приїхав машиною, покликав генерала Тверецького, а генерал Тверецький покликав мене як начальника штабу групи.

Тюлін каже, що є розпорядження командуючого 1-м Білоруським фронтом, що поки воюють з німцями поляки англійської орієнтації (бо польський президент Миколайчик тоді був у Лондоні), то ми почекаємо, хай вони один одному добре наб'ють морди, особливо полякам за те, що вони не хочуть ставленика Сталіна, комуніста Болеслава Берута, і спішать самі звільнити від німців Варшаву та поставити свого керівника, щоб потім усьому світові доводити, Рузвельту і Черчиллю, що це вони Варшаву відвоювали.

Оце полковник Тюлін розказує, що є таке розпорядження. А стріляти ні в якому разі, ніякої провокації, абсолютна тиша. Вони днів 5 – 7 битимуться.

Отже, що робити, команда буде потім. А німецьких літаків уночі по 15-20-30 літає, тільки гр-р-р-р, усе знищують, усе розвалюють. Німці теж бачать, скільки під Варшавою нашої армії. А нам: «Ждіть команди».

Полковник Юрій Тюлін вирішив чекати ранку, щоб уночі не їхати, бо вночі їхати небезпечно.

Ми в штабі залишилися вдвох. Сидимо і говоримо. (Цей факт описаний у відомій книжці «Космічні і земні орбіти Ю.В. Кондратюка» – мене попросили туди статтю написати).

Ми випили чарку, закуска є. Дивимось у вікно – все горить. Варшава у вогні.

Є.Сверстюк: Горілки вам не давали?

І.Бровко: Горілки було море, це не проблема. Нам видавали. Не трофейну – ми везли з собою. Видавали і солдатам, особливо як ідуть у бій, то сто грам давали. Так що з горілкою не було проблем, та ще й діставали вина, бо це все ж таки Варшава. Не знаю, де воно бралось, бо я цим не займався – у мене було багато підлеглих офіцерів, у тому числі й з матеріального забезпечення. То була його справа.

Ми говорили про Черчилля. Гарної думки про нього були і Юра, і я, а потім стали говорити про Рузвельта і Трумена.

Дійшло до Сталіна. Я випивши став говорити що він... Одне слово, я висловив категорично негативну думку про Сталіна. І розказав, як я в 17 років навчався в медичному училищі, мене позбавили стипендії, бо мої батьки вважалися середняками – 5 гектарів землі було. Тому я пішов з Харкова в педучилище. І я йому привів приклад, як у мене на уроці померла пухла дівчина. Батька вчора поховали в спільній ямі. В Червоній армії служив, там його покалічили. То це радянська влада так йому віддячила.

Зокрема, я розповів Тюліну; що 1933 році в моєму селі на цвинтарі була викопана велика яма, в яку скидали десятки померлих від голоду людей, і навіть ще живих; як у хаті сусіда молода мати з'їла своє дитя – канібалізму в історії мого народу доти не було.

Мені важко зрозуміти, сказав я Тюліну, в ім'я яких ідеалів, яких цілей було замучено в Україні такою страшною смертю майже десять

мільйонів безневинних людей. Я процитував відомі слова Достоевського, що коли з вини правителя вмере хоча б одна дитина, то такий правитель не гідний ні довіри, ні поваги.

Юра Тюлін слухав. А я розійшовся, а потім спохватився, адже йде війна, Сталін головнокомандуючий, комуністи при владі...

Тюлін це вислухав, встав і каже: «Я по-другому о Сталине думаю. Больше такого разговора между нами не должно быть». Попрощався і пішов, сів у свою машину і поїхав передчасно, не діждавшись ранку.

Я залишився один. Там офіцери були, але в інших кімнатах, вони до нас, начальників, не заходили.

Отож я сиджу й думаю: ну, нащо мені було це говорити? Як він, Тюлін, далі поведеться? Чи завтра НКВД приїде сюди? Бо як же далі воювати, якщо начальник штабу, та ще й «Катюш», найпередовішого роду військ тоді, каже, що ненавидить Сталіна? Або, думаю, другий варіант: Тюлін більше ніякого контакту зі мною не матиме. Або третій: наче нічого й не було.

І вийшов якраз третій варіант: як нічого й не було.

Юра був не з тих, хто подібні речі перетворює на політичні дивіденди. Інтелігентність і порядність були в його генах. Від батька-професора, доктора агрохімії, якого переслідували в 30-х роках, від матері-вчительки.

Щира інтелігентність була властива і його молодшим сестрам – Ірині, яка втекла прямо зі студентської лави на фронт, Маргариті – згодом професорові Московського державного університету імені Ломоносова. Цю шляхетну, інтелігентну російську родину я близько знав і глибоко поважав.

Після війни батько Юрія Тюліна приїздив до Києва. Ми з ним пішли в театр імені Івана Франка, він попросився. По-моєму, «Маруся Богуславка» йшла. Він плакав.

Є.Сверстюк: А він мову знав?

І.Бровко: Українську – ні, не знав, але добре розумів. Він сирота, з Пензенської губернії, у дитячому віці оцей Тюлін, батько Юри, у Житомирі наймитом був у якогось багатого дядька. Я не спитав, українець він чи росіянин був. Йому дуже сподобалась Україна.

А дружина його, Марія Миколаївна, – інтелігентна, з багатих росіян. Розказувала мені колись: «А у нас выезд собственный был». А що таке виїзд, я не знав, то запитав, що це таке. «Ну, лошади и карета». Вони мали й кучера. Як шофера. Її батько був директором приватної гімназії. Гарна, демократична жінка була.

Вони взагалі не шовіністично настроєні. То порядна російська інтелігенція. Я про них опублікував статтю в книжці «Космічні і земні орбіти Ю.В. Кондратюка (О.Г. Шаргея)» (*Дніпропетровськ: Січ, 1996, с. 276-283. – Ред.*).

Коли ми прийшли в Берлін, я уже опублікував у військових журналах три статті про те, як «Катюші» застосовувались у бою. Це послужило однією з причин, щоб включити мене в комісію вчених, яка мала вивчати німецьку ракету «Фау». Ця комісія називалася «Выстрел», у ній керівником був Сергій Корольов, згодом визначний учений у галузі аерокосмічної техніки.

Моє завдання було вивчати інформацію про запуск німецької балістичної ракети ФАУ-2. Я два роки працював в інституті РАВЕ («Reaktische Bauern»). Він, по суті, був російський, з німців там був вчений Гретруб, заступник фон Брауна.

Я таки добре оволодів ракетною технікою, брав участь у першому запуску ракети ФАУ-2 в Капустиному Яру.

Була в мене досить цікава співпраця з Сергієм Павловичем Корольовим.

Після війни американці й англійці відступили нам триста кілометрів території на захід від Берліна до Тюрінгії, а ми їм за те дали пів-Берліна. Так що в Берліні була влада і наша, і англійська, і французька, і американська.

У Тюрінгії, в містечку Бляйхероде (дуже красиве містечко, а за ним гори, ліси), був підземний завод, який випускав ракети «Фау». Це була найпередовіша на той час ракета. Німцям не вистачило двох місяців, щоб зарядити ракету «Фау» атомною бомбою і вдарити по Англії, по всьому світу – ото була б трагедія! Але не встигли.

У вересні 1945 р. більшість членів комісії, включаючи С.П. Корольова, В.П. Мишина, Н.А. Пилюгіна, В.П. Глушка, З.П. Барміна й інших фахівців ракетної техніки, на літаку Лі-2 прибули в Берлін.

На аеродромі під Берліном нас зустрів Георгій Олександрович Тюлін. Основна мета в нас була зібрати документацію, відшукати частини і деталі німецької ракети Фау, скомплектувати її і запустити.

Це було дуже нелегке завдання. І не тільки тому, що основні німецькі фахівці-ракетники на чолі з головним конструктором фон Брауном, прихопивши всю чи майже всю технічну документацію, виїхали хто в США, хто в Англію. Туди ж, слідом за документацією, відвезли і цілком укомплектовані ракети «Фау».

Труднощі полягали ще й у тім, що те, що залишилося, було майже повністю виведене з ладу – розбомблене, розбите, розтягнуте, як, наприклад, у випадку з ракетним дослідницьким центром у Пенемюнде, що на острові Узедом (північна Німеччина). Навіть верстати – й ті були розбиті, щоб ними вже ніхто не користувався. Така була доля підземного заводу в Бляйхероде (Тюрінгія), що виготовляла ракети «Фау».

Попутно зазначу, що Бляйхероде відрізнявся не тільки своїм унікальним заводом, але й усесвітньо відомим тепер концтабором «Дора»,

розташованим під заводом. Сюди, на завод, у вересні і жовтні 1945 р., приїжджали найбільші фахівці ракетобудування – С.П.Корольов, В.П. Глушко, М.С. Рязанський, В.С. Будник, Б.Е. Черток та інші. Вони навч переконалися – завод порожній, навіть верстати були вивезені чи виведені з ладу. Єдине, що там збереглося в цілості, так це табірний крематорій і бараки.

До слова, на підвіконні одного з бараків мені з труднощами вдалося прочитати: «Повій, вітре, на Україну...». Очевидно, хтось із моїх земляків, в'язнів табору, таким чином висловив свою тугу за далекою батьківщиною. Більшість із цих бараків у 1947 р. ми вивезли в Капустін Яр, на наш перший космодром.

Одне слово, усе потрібно було починати спочатку, майже з нуля. І ми почали.

Найперше, нам вдалося повернути зі США в Німеччину Гретруба, одного з провідних заступників фон Брауна. Випустили з радянських концтаборів німецьких військовополонених, які раніше обслуговували ракети «Фау», і підключили їх до роботи. (А вони вже працювали на уранових рудниках в Узбекистані). Ми відновлювали окремі частини і деталі ракетних систем, відшукували технічну документацію. З цією метою члени комісії виїжджали на територію Польщі і Чехословаччини, і не безрезультатно.

А в той час, коли наша комісія з такими труднощами відновлювала ракету «Фау», англійці вирішили аналогічну проблему: вже в жовтні 1945 р. вони запросили наших фахівців на свій перший запуск ракети «Фау-2». Здійснювали його, в основному, німецькі ракетники. Було це в Куксхавене, недалеко від Гамбургу. Як гості з нашої сторони туди їздили Г.А. Тюлін, С.П. Корольов, В.П. Глушко і Ю.А. Победоносцев.

У 1946 р. у районі Нордхаузена ми сформували на базі групи «Вистрел» свою дослідну ракетну частину – бригаду особливого призначення (БОП). Її командиром був призначений генерал-майор А.Ф.Тверецький. Командування стартовим дивізіоном було доручено мені. Бригада, безумовно, багато зробила для формування стартової команди й освоєння ракети «Фау», але головне все-таки планувалося і здійснювалося в спеціальних відділах тюлінської комісії. По дорозі з Берліна до Нордхаузена можна було зустріти не один покажчик «Господарство Тюліна». Усе це були центри, у яких інтенсивно освоювалася й удосконалювалася німецька реактивна техніка.

Перший запуск ракети «Фау-2» (у нас вона називалася А-4) в СРСР був здійснений у жовтні 1947 р. на тоді ще недобудованому полігоні в Капустині Яру. Як командир стартового дивізіону, пригадую, з якою відповідальністю всі готувалися до цього запуску. У Корольова і Тюліна буквально до всього доходили руки. День і ніч проводили вони на стартовому майданчику, кожну деталь, здавалося б, найдрібнішу, вони перевіряли по кілька разів. Така точність, навіть скрупульозність, була відмітною рисою цих юдей. Стартувала ракета вдало.

Є.Сверстюк: Ти в німецькій мові мав великі досягнення?

І.Бровко: Великих не мав, хоч у мене була добра вчителька, фрау Ельза Рітдорф, але й вона не досягла свого. Я виписав і вивчив тисячу німецьких слів. Але це були дієслова тільки в інфінітиві та іменники в називному відмінку. Чогось у мене не клеїлося...

Є.Сверстюк: Ясно чому – бо не треба було.

І.Бровко: Та перекладали ж, були кваліфіковані перекладачі.

МОЯ БІБЛІОТЕКА

Є.Сверстюк: Ти мені все-таки розкажи, як ти впорався з тією бібліотекою у Варшавській Празі.

І.Бровко: Тепер про бібліотеку. Через десять днів стояння була дана команда об'їжджати Варшаву. Всі «Катюші» поїхали під Радом, це від Варшави на південь. Будинок штабу зайняла піхота.

Я хотів дізнатися, хто господар будинку, – ніхто не знає. Тоді я поліз у бібліотеку... Думаю: я поїду, а солдати її скурять... При мені, пригадую, одну бібліотеку під Москвою розтягли...

Є.Сверстюк: Та то ясно.

І.Бровко: І тоді я набрав більше ста книг. Я набрав стільки, скільки влізло в машину. А це ж штабна машина, не легкова, а накрита. Там столик, на ньому, може, сто, а може трошки й більше книжок лежало. Але які чудові книжки! Офіцери не всі розуміли, що то таке. Багато з них і не знали, хто такий Грушевський...

Я взяв 16 томів «Кобзаря». Його в мене згодом позичив професор Чавдаров. Попросив щоб я йому дав, коли він щось писав. А як він помер, то я поїхав до сина забрати, а син не віддав: «Вас тут много ходит, тому дай и тому дай – а откуда я знаю, что это ваши книги?» Багато книжок пропало. Але скільки студентів ними скористалися, як-от Ярослав Дзира. Його прийняли на роботу в Академію Наук, він почав писати кандидатську дисертацію. А жити ніде, то я йому сказав: ходімо до мене. Він отут у мене два місяці жив і написав дисертацію на оцих книгах.

Є.Сверстюк: Чекай, то їх же кагебісти «почистили»?

І.Бровко: Багато залишилося. Їх «чистили» разів два. Вони приїжджали з обшуками, але в мене багато книг було сховано, а багато було на руках. Дещо повертали, але багато й досі не повернули. Але є – ось про Софію Русову. Я ту Русову так полюбив... Тут є книжка Русової про те, як живуть люди в Норвегії.

Є.Сверстюк: Я це вивчав. Я ж написав передмову до книжки про Норвегію. Але я скористався не твоєю книжкою.

І.Бровко: А цю книжку хтось обклеїв. Борис Грінченко, «Листи з України Наддніпрянської».

Є.Сверстюк: А, цю книжку ти колись давав мені читати. А ви, пане Василю, «Листи з Наддніпрянської України» Грінченка та «Листи на

Наддніпрянську Україну» Драгоманова читали? Якщо не читали, то скажу, що це велика розкіш – не знаю, як зараз, але тоді для мене це було так.

І.Бровко: Ой, і я теж так любив їх читати в армії. Це чудо. Як щось таке рідне я їх читав. Ось «Буквар» Тараса Шевченка – це ж чудо! А ось Панько Куліш...

Є.Сверстюк: Михайло Возняк, «Кирило-Мефодіївське братство», 1921 року.

І.Бровко: А оця книжка точно звітлія: Понятенко, «Культура, національність та асиміляція в їх взаємних стосунках», видавництво «Зоря», 1911 року.

А це Куліш, але Куліш з цієї бібліотеки чи з лейпцігської? У Лейпцігу, по-моєму, російське все було.

Є.Сверстюк: І «Гісторія», а не «Історія».

І.Бровко: А оцю я взяв у Ляйпцігу – «Генеалогія морали» Ніцше. Ти, Євгене, її брав, там твої підкреслення є.

В.Овсієнко: Антирадянські підкреслення?

Є.Сверстюк: «Славянские литературы»!

І.Бровко: І твій почерк? І що в тебе за звичка підкреслювати? Олівцем то треба робити.

Є.Сверстюк: Олівцем – то так, але тепер, я думаю, для тебе цікавіше, що є такі підкреслення?

І.Бровко: Та я тільки й читаю те, що ти підкреслив. Слухай, а ось «Український буквар» Тараса Шевченка, «Граматика» Пантелеймона Куліша – це ж рідкісні книги, їм ціни немає!

Ось «Український буквар» Кубанського українського товариства шкільної освіти, 1919 рік. На Кубані пишуть для своїх дітей, ось слухай: «На Україні головний город – Київ. У нас на Кубані головний город – Катеринодар. На Україні найбільша річка – Дніпро, а в нас – Кубань. Наші діди жили на Україні». Так українці-кубанці писали.

Тут щедрівка, Різдвяні свята, Новий рік. А ще – «з Василлям». Це, мабуть, свято Василя, 14 січня. Дивись, і гніздечко тут, щоб діти не руйнували. Це шедевр, це свідчення того, що кубанці не втратили українського почуття.

Є.Сверстюк: Давай я опублікую це в газеті «Наша віра».

І.Бровко: Бери. Але ти віддаси, правда? А це Лотоцький.

Є.Сверстюк: Лотоцький? Лотоцький – це дуже важлива сторінка минулого, то дуже важлива книжка.

І.Бровко: В наших бібліотеках вона була знята більшовиками, її навіть не було в педагогічному інституті, де я вчився.

А це «Записки Наукового товариства імені Шевченка», Львів, 1922 року. Який том? Я не вмію прочитати. Ану, хай Євген – якщо він прочитає, то він доктор, а як ні, то він такий, як і ми. Який том?

Є.Сверстюк: М – це тисяча, С – сто, Х – десятка, L – 50, але тут

немає L. Це том сто тридцять другий.

І.Бровко: Його брали Ярослав Дзира, Віра Лісова. Хтось обкладинку зробив. Ця література багатьом підняла свідомість.

До мене в 1989 чи в 1990 році приїхала Оксана Мешко з Вірою Ткаченко. Як узяла мене Оксана Яківна в шори: «Чого ви не займаєтеся громадською роботою? З таким досвідом!»

А їй уже хтось підказав, хто я такий, що вона не боялася так говорити. Бо я б міг партійний квиток витягти...

Є.Сверстюк: То вже не було чого витягати – уже можна було горобцям дулі тикати. Ось Ольга Бобуська-Стадник із Мукачеве теж пише, як вона використовувала твої книги. І Станіслав Реп'ях.

В.Овсієнко: А як ви ці книжки привезли з Німеччини? Понад сто книг – це ж великий багаж.

І.Бровко: Я був великим начальником – їхав з Берліна начальником поїзда, в якому було двадцять вагонів. Там повно солдатів і офіцерів – веземо ракету під великим секретом. А на одній платформі – моя легкова автомашинка, яку я купив у Берліні завдяки Ельзі. Там було багато посуду, який подарувала мені Ельза, а також ці книжки. Усе це я привіз у Кобеляки.

Є.Сверстюк: І оця ложечка, що ви бачите – теж звітлі.

І.Бровко: Ельзина. У Кобеляках дещо пропало. Двоюрідні брати приходять: «Дай прочитати». Взяв – та й по сьогоднішній день там. Але потім я привіз усе в Пущу-Волицю. В Пущі ще було благополучно.

Є.Сверстюк: Благополучно то благополучно – але таємні обшуки були.

В.Овсієнко: А в яких роках були ті обшуки?

Є.Сверстюк: Перший обшук був у 1960 році.*

Травень 1960 року видався для мене вкрай напруженим і контрастним. Спочатку ніби все йшло гаразд. Я завершив писати і підготував до захисту докторську дисертацію. Одразу ж після першотравневих свят мені запропонували очолити кафедру педагогіки при Київському держуніверситеті, де я тоді працював доцентом педагогіки. Здавалося, небо в мене було безхмарним, а попереду – чекала чесна і сумлінна праця.

Та не так склалось, як гадалось. А почалось усе з того, що в середині травня мене терміново викликав до себе міністр вищої освіти Даденков і велів негайно виїхати в Чернівці й приєднатися до комісії з перевірки роботи місцевого університету. «Поспішайте, – сказав міністр, – там на вас уже чекають».

Прибувши до Чернівців, я побачив, що на мене справді з нетерпінням чекав голова комісії доцент Чернявський, викладач Київського автодорожнього інституту. Але, як виявилось пізніше, не стільки для допомоги в роботі, скільки для того, щоб узяти під контроль кожен мій крок і кожне слово. Адже саме в той час, коли я перебував у Чернівцях, в Києві органи безпеки піддали прискіпливому допиту і залякуванню моїх рідних, знайомих, а також викладачів і студентів. Навіть мою стареньку

маму, яка на той час поверталася з Києва на Полтавщину, зняли з поїзда, завели в окрему кімнату на вокзалі в Полтаві і грубо та безтактно обшукали.

Повертаючись із Чернівців, я був затриманий кагебістами в Києві. Спочатку мене відвезли додому, пред'явили документ на обшук квартири, і три молодики в цивільному майже цілий день рилися в моїй домашній бібліотеці.

Усе найцінніше з книг, що збиралося протягом майже століття, спочатку моїм дідом і батьком, а потім мною, за годину було перенесено в машину і відправлено разом з господарем бібліотеки на сумнозвісну Володимирську, 33. Серед конфіскованих книг значилися твори Грушевського, Єфремова, Винниченка, Олесея, Богдана Лепкого, а ще – Софії Русової, Бердяєва, Фрейда та багатьох інших визначних авторів, тоді суворо заборонених.

Там мені пред'явили стандартне звинувачення: «Клевета на ленинскую національную политику и антисоветская деятельность». Майже тиждень тривали допити, погрози, обіцянки. Кульмінацією була зустріч з генералом Шульженком, головою республіканського КДБ.

Я пригадую, як мене викликали в цей кагебістський будинок на Володимирській, 33. Зі мною говорили, мені докоряли, як це я, офіцер секретних військ, ракетник, а займаюся таким дурним ділом – з націоналістами якшаюсь, знайшов якогось Сверстюка та інших. І кажуть: «Ви докрутитеся до того, що погано вам буде – і з університету виженемо, і з партії виженемо, так що кінчайте це».

Той генерал, що його згодом убили в поїзді, Шульженко, говорив українською мовою: «Скажіть, як ви дійшли до того, що стали на націоналістичний шлях?». Я йому відповідаю: «Я йду шляхом, яким ішли мій дід, мій батько – це трудовий шлях українця». А він мене перебиває й каже: «Єдинственно правильний шлях – це ленинський шлях, и вы как коммунист должны знать это! Повторяю: единственно правильный путь – ленинский, і якщо ви не опам'ятаєтесь і не приймете правильного рішення, то на тому шляху вам погано буде».

В.Овсієнко: На дідовому і батьковому...

І.Бровко: Класично було сказано, я й досі не забув.

Є.Сверстюк: Я оцей «Буквар», мабуть, не візьму – зовсім немає релігійного елемента. Хіба задля обкладинки.

І.Бровко: Я дякую Богу, що Він дав мені чесно дожити до такого поважного віку і що я з вами в такій атмосфері... Ну, чудо – їй-Богу! Я радий життю. Оце завтра-післязавтра приїде редактор журналу «Сузір'я» – це дуже гарний журнал, – щоб я про Корольова написав як приклад для виховання дітей. Я українську лінію Корольова обов'язково проведу. Уже написано на 50%.

Як я працюю, то себе краще почувую – зайнятий, а як тільки нічого не роблю, то нездужаю...

МОЄ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО

(Зі спогадів І.Б.Бровка про Бориса Антоненка-Давидовича // Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. – Упорядник Б. Тимошенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 161-173.

Того дня, 30 травня 1960 року, мене відпустили додому, а вже на завтра по телефону я був викликаний в університет на засідання партбюро. Звинувачення ті ж самі: наклеп і антирадянщина.

Секретаря партбюро особливо обурював факт, що я на лекціях дозволяв собі цитувати, як він висловився, «злейшого врага українського народу Грушевського». Тільки одного цього факту досить, робив висновок він, щоб виключити Бровка з КПРС і позбавити його права на викладання в університеті.

Саме ця пропозиція й була поставлена на голосування членів партбюро. Я бачив, як вчорашні мої друзі, колеги по роботі, навіть фронтові побратими (були й такі) одностайно підняли руки за пропозицію секретаря.

Після закриття засідання ніхто до мене не підійшов, не покликав до себе і навіть кивком голови не попрощався. Зігнувшись і не дивлячись один на одного, всі по-мишачому спішили до виходу, розбігались по коридорах і кабінетах.

Останнім і самотнім залишав я аудиторію червоного корпусу. Вигнаний, принижений, затаврований, я в душі назавжди прощався з університетом, який любив, яким пишався і для якого так багато хотілося зробити. І все ж не почувався винним.

Коли завернув на бульвар Т. Шевченка, побачив – праворуч на лавці сиділо троє юнаків. Раптом один з них стрімко підхопився і пішов мені назустріч. Зупинився, взяв за плечі й сказав: «Іване Бенедиктовичу, тримайтеся, ми вас любимо, спасибі вам за все те добре, що ви нам подарували». Поцілував, так само стрімко повернувся й пішов до своїх друзів.

Це був Володя Підпалій, молодий поет, мій студент з філфаку. Його поцілунок, його щире слово, мов цілючі ліки, додали мені сил – зник розпач, і я знову відчув упевненість у собі, в правоті власних переконань.

Повернувшись додому і залишившись наодинці, я подумав: як же мені далі жити, і що на мене чекає завтра? На ці важкі запитання мій розум гарячково шукав відповіді.

Увечері мене покликав телефонний дзвінок. З насторогою я взяв трубку і почув незнайомий мені чоловічий голос та гарну українську мову. То був Борис Дмитрович Антоненко-Давидович. Він сказав, що хотів би зі мною зустрітись, і якщо я зможу, то найкраще це зробити завтра о 12-й годині дня у нього на квартирі. Я відповів, що, звичайно, радий буду такої зустрічі і що це для мене велика честь, але ж... я зараз перебуваю під (хотів сказати «ковпаком»), а сказав: під міцним дахом. Борис Дмитрович відповів: «Усі ми живемо під одним дахом, але сподіваюсь, що це не стане на заваді нашій зустрічі». Він назвав мені свій телефон, адресу, і,

прощаючись, додав: «До зустрічі завтра, 31 травня!»

Тепер мені з думки не сходила завтрашня зустріч. Звичайно, я чув про Б. Антоненка-Давидовича й раніше, ще тоді, коли був студентом педтехнікуму, в 1930 році. Досить багато мені про нього розповідали мої колеги з університету, коли він повернувся в Київ, і вони з ним нерідко спілкувались. Але ніколи не зустрічався з ним.

І ось вона, перша зустріч. Рівно о 12-й мені відчинив двері і жестом руки попросив заходити в квартиру сам Борис Дмитрович. Ми потиснули один одному руки. Я побачив перед собою красивого, інтелігентного чоловіка середнього росту і середнього віку з чисто виголеним обличчям та з густим пасмом напівпосивілого волосся, що спадало на ліву сторону. А ще з добрим і уважним поглядом розумних очей.

Господар запропонував мені стілець біля свого письмового столу, а сам сів у своє робоче крісло.

Помітивши, що я мимоволі підвів очі і розглядаю портрети на стіні, він сказав: угорі портрет Пантелеймона Куліша, нижче – Миколи Хвильового, а найближче до вас – Григорія Косинки. (Прийде час, і Борис Дмитрович розповість мені про трагічну смерть цього талановитого письменника від рук озвірилих кагебістів, смерть, від якої в душі холоне...).

На цьому «портретна» розминка закінчилась. Вона мені нагадала відому приказку: скажи мені, хто твої друзі, і я скажу, хто ти.

Не гаючи часу, Борис Дмитрович перейшов до теми, заради якої, власне, і зустріч цю призначив. Його цікавило засідання університетського партбюро. Розголос про нього серед київської інтелігенції, переважно викладацької, розійшовся вмиль. Проте чутки ширилися суперечливі. Одні переконували, що було розгромлено українську буржуазно-націоналістичну організацію, інші стверджували, що все обмежилось адміністративним покаранням національно свідомих викладачів і студентів. Так що ж було насправді, запитував мене Борис Дмитрович, розгром чи «домашня прочуханка»?

Я відповів, що розгрому не було, оскільки не було кого громити, не існувало, як мені здається, в університеті буржуазно-націоналістичної організації. А от покарання були, і то жорстокі, несправедливі. Та хіба тільки зі мною так повелися... Карають систематично, як правило, національно свідомих і патріотично активних викладачів та студентів. Особливо тих, хто ставав на захист української мови, культури, духовності, хто вимагав, щоб лекції читались, а наукові праці писались рідною мовою. І я навів декілька найсвіжіших прикладів.

Нещодавно знято з роботи і затавровано як українського буржуазного націоналіста декана факультету журналістики доцента Матвія Шестопала. Звичайно ж, за те, що активно вводив на факультеті читання лекцій українською мовою. (Позбавлений роботи, хворий від поранень у минулій війні, зацькований, невдовзі він так і помер у бідності та самотності).

А скільки перетерпів гонінь, принижень професор хімії Андрій

Голуб! І за що? За відстоювання і введення в лекційний обіг української наукової термінології з хімії. Здавалось би, в будь-якому університеті іншої країни за це професора підтримали б, відзначили б його, тільки не в Київському; тут роботу Голуба стракували як рецидив злісного буржуазного націоналізму. Парадокс!

Або ось ще такий приклад. Професору математики Остапу Парасюку «підкинули» в кожную студентську групу по кілька китайців і в'єтнамців, щоб таким чином змусити його викладати російською мовою. Тоді професор заявив: я зберу всіх китайських і в'єтнамських студентів в одну групу і буду викладати російською безплатно, а нашим студентам – українською мовою. Боже, який тоді зчинився галас, в яких тільки гріхах не звинувачували професора! Прикладів таких хоч відбавляй...

Борис Дмитрович погодився і попросив мене, щоб я коротенько розповів про свої «гріхи», зокрема про те, за що ж мене вигнали з університету. Враховуючи те, що квартира Антоненка-Давидовича, безперечно, прослуховувалася, з його дозволу, окремі, найбільш круті вислови я писав на папері і давав йому читати.

Що ж стосується моїх «гріхів», то вони, за офіційною версією секретаря партбюро, зводились до того, що, читаючи студентам курс педагогіки, я дозволяв собі там, де мовилося про історію чи політику, цитувати не лише Маркса чи Леніна, а й Грушевського; а коли наводив приклади з літератури, то нерідко звертався, крім, скажімо, Горького, ще й до Олександра Олеся чи Винниченка; суто ж педагогічні твердження аргументував і Макаренком, і Софією Русовою, а специфічні психологічні явища пояснював, де треба було, і за Фрейдом. Все це давало мені можливість розкривати педагогічні теми і глибше, і переконливіше. А от секретар парторганізації стракував це як прояв «оголтелой антисоветчины», як класово ворожу діяльність, яка, мовляв, ідеологічно калічила радянських студентів.

Звинувачення мене в антирадянщині ще якоюсь мірою можна було зрозуміти, адже Грушевського комуношовіністи генетично не переносили. А от що стосується звинувачення в буржуазному націоналізмі, то воно не тільки надумане і тенденційне, а й – підступне. Судить самі.

Якось в одній зі своїх лекцій я зазначив, що першим українським письменником, хто показав організований робітничий рух, був Іван Франко, і було це 1880 року в повісті «Борислав сміється». І тут же зауважив, що про робітничий рух писав також і російський письменник Максим Горький, зокрема в романі «Мать», але значно пізніше, в 1905 році. Здавалось би, все тут правильно, все відповідає історичним та літературним фактам і датам. Аж виявляється, шовіністичні партійні і кагебістські начальники університету побачили в цьому приниження великої російської літератури й великого пролетарського письменника Горького. І тут же кваліфікували цей факт як рецидив українського буржуазного націоналізму. А з українським націоналізмом, як відомо, треба боротися, і то нещадно...

Звичайно, були в мене й інші «гріхи», наприклад, різко негативна

оцінка вбивства Степана Бандери комуністичним агентом, в чому я абсолютно не сумнівався. Цей «гріх», по суті, був вирішальним при визначенні моєї долі на травневому засіданні партбюро.

Наша зустріч з Борисом Дмитровичем завершилась оптимістично. Хоча моя інформація не була вичерпною, але достатньою, щоб стверджувати: українська національна ідея не вмерла, навпаки, вона бурхливо відроджувалась, особливо серед вузівської молоді та інтелігенції, де столичному університету належало провідне місце. Що й підтвердив своїми парадоксами шовіністичний шабаш на травневому засіданні партбюро. Мине небагато часу, і цей патріотичний рух до незалежності України набуде світового розголосу, стверджуючись в імені – шістдесятництво. Борису Дмитровичу приємно було це усвідомлювати, його душа раділа, адже воля України, якій він віддав так багато сил і здоров'я, знову набувала реальних обрисів...

Після цієї зустрічі з Антоненком-Давидовичем упродовж майже двадцяти п'яти років наші взаємини були дружніми, світлими і бажаними. Ми довіряли один одному. Нерідко Борис Дмитрович запрошував мене до себе в гості, а я його з дружиною – до себе. Саме в нього я познайомився з Василем Стусом і Гелієм Снегірьовим. Хотілось би детальніше зупинитись на кількох епізодах із нашого спільного буття.

Епізод перший. Презентація роману «За ширмою» в Ніжинському педагогічному інституті імені Миколи Гоголя.

Після майже дворічного безробіття, мені нарешті дозволили працювати у вищій школі і дали призначення на посаду доцента психології в Ніжинський педінститут. Це було в 1962 році. Українські національно-визвольні ідеї після розвінчання сталінщини стали швидко прогресувати. На їх основі в педінституті майже стихійно самоорганізувалася група національно свідомих викладачів. Пригадую, як я привіз із Києва працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Який консолідуючий резонанс вона мала тоді серед нас, викладачів, а також і студентів! Від нас, із Ніжина, ця робота пішла до Праги та Братислави, а потім і далі – в США і Канаду.

В жовтні 1965 року декан філологічного факультету доцент Григорій Герасимович Аврахов запросив Бориса Антоненка-Давидовича на вечір, присвячений обговоренню його книги «За ширмою». Автор дав згоду й приїхав.

Вечір розпочався о 17-й годині в актовому залі інституту. Студентів і викладачів, і не тільки філологічного факультету, прийшло стільки, що зал буквально був забитий. Не пропустили вечір також проректор інституту і секретар партійної організації.

Відкрив вечір декан факультету доцент Аврахов. Він, як і годиться, представив Бориса Дмитровича, а потім перейшов до роману «За ширмою». Це була своєрідна презентація твору для молоді. Григорій Герасимович, сам викладач української літератури, звернув увагу майбутніх

учителів на вічну проблему в українській і світовій літературі, проблему батьків і дітей, аргументувавши її переконливими прикладами з роману «За ширмою». Він рекомендував молодим слухачам цей незвичайний твір обов'язково прочитати.

Після Григорія Герасимовича слово взяла викладачка, теж української літератури, доцент Леся Коцюба. Вона зарахувала роман «За ширмою» до кращих творів всієї післявоєнної української літератури. Аналізуючи центральні образи роману – лікаря Постоловського і його рідної тяжко хворої матері, викладачка, з властивою їй сміливістю й прямою, сказала: «Сьогодні за ширмою історії лежить тяжко хвора і безпомічна наша мати Україна, очікуючи смерті, а її сини, схожі на Постоловського, своєю байдужістю сприяють цьому. Це моє бачення головних образів, – уточнила вона і продовжила: – Автору роману вдалось показати у звичайному і малому – незвичайне і велике. Це стиль письменника. Прочитайте його повість «Смерть», і ви переконаєтесь. В цьому – талант письменника».

Виступ Лесі Йосипівни викликав досить дружні оплески. Але не у всіх. Адміністрація та партійному керівництву інституту її виступ не сподобався. Були й раніше у Лесі Йосипівни категоричні судження, але цей виступ став для неї фатальним. Вже на другий день розпочалися неприємності, а далі – переслідування; зрозуміло ж, режисером був кагебе. Невдовзі її вночі забрано з квартири в Ніжині і доставлено на Володимирську, 33, в Києві. Там тримали її майже тиждень. Але ніщо не могло зламати цю героїчну жінку. Відпустивши додому, в Ніжин, її недовзі позбавили роботи в інституті. Потім підбурили сина проти неї, матері, а згодом – і рідного брата, полковника. Залишившись без засобів до життя, без допомоги збайдужілих сина і брата, принижена, зацькована, вона захворіла і в розпачі померла.

Ось так доля Лесі Коцюби співпала з долею головної героїні роману «За ширмою» – матері лікаря Постоловського.

Та повернімося до вечора в актовому залі педінституту. Після Лесі Йосипівни виступило ще багато викладачів і студентів. Всі вони, прочитавши роман, давали йому високу оцінку, а особливо – чарівній і багатій мові твору. На завершення вечора слово було надано Борису Дмитровичу. Він уточнив деякі колізії твору, відповів на запитання, яких було дуже багато, і щиро подякував студентам, викладачам, декану за організацію вечора і таку теплу зустріч з ними.

Невеличка група шанувальників Бориса Дмитровича запросила його на вечерю в міській ресторан, в окрему кімнату. На вечері кожен почував себе досить розкуто. Ставилися найрізноманітніші запитання: і про його особисте життя, і про довгі роки, проведені в таборах, і про те, як протистояти русифікації, і про його ставлення до Степана Бандери. Були й необережні запитання, а були й підозрілі. Тут же, на вечері, Борис

Дмитрович щиро подякував Лесі Йосипівні Коцюбі за її яскравий виступ, який справив на нього надзвичайне враження своїм правильним розумінням образів роману, а головне – умінням вловити сутність основної ідеї. Борис Дмитрович тоді не міг навіть подумати, що мине небагато часу, і цю чарівну жінку, істинну патріотку України, спіткає гірка доля. І за що? За її чисту, як сльоза, любов до рідного народу.

Епізод другий. Подорож у Мотронівку, на могилу Пантелеймона Куліша.

Борис Дмитрович поважав і цінував Пантелеймона Куліша. І коли в 1969 році наближалось 150-ліття від дня народження письменника, він запропонував мені разом поїхати в Мотронівку і там, на могилі Куліша, відзначити цю дату. Це було 8 серпня. До речі, всього три дні тому, 5 серпня, Борис Дмитрович відзначав своє 70-річчя. Я з радістю сприйняв його пропозицію. Згодом до нас приєднались Євген Сверстюк з десятилітнім сином Андрієм та Іван Дзюба. Наші плани значно полегшувалися тим, що я мав машину, і це нас звільняло від непотрібної залежності. Готуючись до поїздки, прагнули телефоном не користуватись, щоб не турбувати зайвий раз кагебе. З цією ж метою домовились: не захоплюватись коментарями, обмежувати себе в емоціях, уникати полеміки... Виняток був тільки для Бориса Дмитровича.

Ми по телефону один одному не дзвонили, а наперед домовилися, де зустрінемося. У мене була машина, я їх чекав по дорозі на Броварі, зразу за Києвом, у лісі – в тому лісі, де поховані радянські політв'язні. У Биківні. Вони приїхали до Биківні автобусом і трамваями, а я вже чекав машиною, ми сіли-поїхали. Борис Дмитрович розповідав про Розумовських, коли ми під'їздили до села Лемеші. А потім ми були в Батурині в музеї, подивилися на ту знамениту церкву, де був похований Кирило Розумовський.

Погода стояла чудова. Бориса Дмитровича посадили попереду, а на задньому сидінні влаштувались Євген з Андрійком та Іван Дзюба.

Поминувши Козелець, що на Чернігівській трасі, ми швидко наблизились до наступного села. Борис Дмитрович обернувся до нас і сказав: «А ось і Лемеші, незвичайне село!» Ми невдовзі зрозуміли, що, надаючи Лемешам статус «незвичайного» села, Борис Дмитрович мав на увазі той факт, що з цього села вийшла ціла плеяда знаменитостей, започаткована вільним козаком Григорієм Розумом і продовжена його синами та онуками – графами, фельдмаршалами, міністрами, дипломатами, академіками, гетьманами.

У нас був ще час, і була довга дорога, тому ми попрохали Бориса Дмитровича поділитися своїм баченням феномена Розумовських.

Борис Дмитрович спочатку витяг сигаретку, закурив її, чим, до речі, він дуже зловживав, і почав свою розповідь.

– Рід Розумовських – це явище унікальне, – сказав він, – подібні аналоги, може, і є в світовій історії, але дуже мало. До того ж, кожен із них, з п'яти Розумовських, був особистістю – яскравою, самобутньою, поєвропейськи освіченою, і приємно, що кожен із них зберіг в собі щось наше, козацьке, і воно в них не було просто родимою плямою, а проявлялось іноді активно й відчутно.

Не подумайте, що я хочу з них зробити героїв, борців за Україну. Ні, вони такими не були. За графські, маршальські титули, за величезні наділи землі і за десятки тисяч кріпаків вони вірно служили чужій, дикій і жорстокій імперії. Пригадуєте, у Шевченка:

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались,
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.

Шевченко терпіти не міг холоуїства і не пробачав його нікому, цю ознаку рабства.

Борис Дмитрович припалив чергову сигаретку, хвилин п'ять дивився вперед, на дорогу, яка шалено мчала нам назустріч.

– І все ж, давайте подивимось на Розумовських з іншого боку, – продовжив він, – чисто людського. Візьміть того ж Кирила Розумовського, гетьмана, який патинки лизав цариці, але ж саме він не побоявся написати і послати їй знамениту петицію із Глухова з рішучим закликком повернути українцям втрачені вольності й дозволити йому створити парламент на взірць польського сейму.

А хіба не той же Кирило Розумовський звертався до цариці Єлисавети з проханням не посилати українське військо на війни, які не відповідають українським інтересам? Скажіть мені, – Борис Дмитрович подивився у наш бік, – хто з сьогоднішніх секретарів Комуністичної партії України посміє би звернутися з таким проханням до Кремля?

А хіба не він, не Кирило Розумовський, домагався права від цариці на встановлення Україною дипломатичних стосунків з європейськими державами?

Великою заслугою гетьмана є те, що він побудував у Батурині перший в Україні університет, і не його вина, що цариця Катерина заборонила відкриття цього університету.

А от дозволу на відкриття початкових шкіл для козацьких дітей він таки домогся. І відкрив їх не сотні, а тисячі. Тому-то й грамотність дітей в Україні в кінці XVIII століття була вищою, ніж грамотність в кінці XIX століття.

Вірю, – сказав Борис Дмитрович, – що гетьман Кирило Розумовський виношував у душі образ незалежної України і все робив, щоб мирним шляхом вивести її з-під опіки Росії і наблизити до Європи. А склавшись в Україні відповідна політична і військова ситуація, то, очевидно, пішов би тим же шляхом, що й Мазепа.

Та не судилось. Катерина II розуміла, що Україна без гетьмана Розумовського набагато надійніша і безпечніша. Тому 1764 року Гетьманщину в Україні було ліквідовано. І попливли для України сірі, безраднісні колоніальні будні.

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!

Так писав про цю подію той же Тарас Шевченко.

Помінявши уже -надцяту сигарету, Борис Дмитрович продовжив розповідь про феномен Розумовських.

– Надзвичайно цікава постать, – сказав він, – Андрія Розумовського, сина Кирила Розумовського. Будучи в Австрії російським послом, він близько зійшовся з Моцартом і Бетговером. Останнього ознайомив з українською народною піснею, взагалі з українською мелодикою. І дивина: наші чарівні мелодії зазвучали в трьох Бетговерських квартетах. Бетговерна світ знає і слухає, а завдячуючи йому і нас, нашу Україну, помаленьку пізнає. То й спасибі за це Андрію Розумовському!

Не менш цікавою особистістю був і другий син Кирила Розумовського – Григорій Розумовський. Академік геології. Один з мінералів, знайдений ним, так і називається в світовій мінералогії – розумовським. Знав і цінував філософію Сковороди, яка, безумовно, мала вплив на його світогляд.

Може, найменше корисного зробив для України третій син Кирила Розумовського – Олексій Розумовський. І все ж, будучи міністром освіти Росії, він посприяв відкриттю першої гімназії у Києві.

І вже зовсім як легенда сприймається постать Розумовського Олексія Григоровича, старшого брата Кирила Розумовського. Звичайний сільський пастух із Лемешів, він своїм чарівним голосом і своєю вродою буквально полонив царицю Єлизавету Петрівну і всіх її придворних вельмож. Та так, що цариця забажала стати його дружиною. І стала. Будучи графом, фельдмаршалом, колишній пастух не забув України і все зробив, щоб повернути рідному народові його автономні права. При ньому в Україні знову була відроджена Гетьманщина.

Ні, не блудними синами України були Розумовські. Об'єднані козацькою генеалогією, вони як могли і скільки могли допомагали своїй матері Україні, будучи на службі у злої мачухи Росії.

Вірю, – підсумував Борис Дмитрович, – прийде час, і в Лемешах, в цьому незвичайному селі, буде стоятиobelіск козаку Григорію Розуму та його патріотично налаштованим синам і онукам.

Наша машина наблизилася до повороту на Мотронівку. Хтось запропонував спочатку відвідати Батурина, а, повертаючись назад, заїхати в Мотронівку. Всі погодилися, і за десять хвилин ми були в Батурині.

Наше знайомство з козацькою столицею розпочалося з краєзнавчого музею. Зайшли в маленький одноповерховий будинок, і увагу одразу привернув відділ, в якому демонструвались експонати російсько-шведської війни початку XVIII століття. Зокрема наш погляд зупинився

на маленькій книжечці, здається, звалась вона «Чернігівщина». На її відкритих сторінках було підкреслено рядки, де писалось, як жителі Батурина, всі як один, піднялись на боротьбу проти Мазепи та шведських загарбників. Як Меншиков, командувач російської армії, завдяки допомозі місцевого населення, здобув блискучу перемогу над ворогом 2 листопада 1708 року. Як після перемоги російська армія і місцеве населення славили цю подію.

А чи справді так було? Чи справді російські солдати і місцеві жителі обнімались і цілувались, славлячи перемогу? Історія, численні історичні факти свідчать протилежне. Загальновідомо, що, оволодівши Батурином, російські війська по-звірячому вирізали все населення міста, не пожалівши навіть дітей, старих людей і жінок. Батуринська різня, дикі знущання над мирним населенням, зруйнування всього міста – одна з найжахливіших і найсумніших сторінок в історії України.

Так хто ж правду говорить: історія чи батуринські музейні експонати?

Там же, в музеї, ми познайомились ще з одним оригінальним експонатом. Директор музею вийняв з архівної папки документ і дав його нам для ознайомлення. Це було розпорядження цариці Катерини про заборону відкриття в Батурині університету. Переписати цей документ мені не вдалося, але зміст його приблизно такий: якщо серед малоросів є обдаровані, які хочуть вчитися, то хай їдуть у Москву, там є університет, і там вони зможуть задовольнити своє бажання. Відкривати університет в Батурині для малоросів нема потреби.

Цей уїдливиий документ був підписаний царицею тоді, коли університет у Батурині був повністю готовий і чекав тієї радісної хвилини, коли буде дано дозвіл відчинити двері і запросити перших студентів і професорів на першу лекцію.

Євген Сверстюк поцікавився, чому ця «реліквія» тримається в архівній папці, а не вставлена для ознайомлення відвідувачів музею. Відповідь була короткою: не велено зверху.

Після того у нас виникло наступне бажання: піти і подивитись на цю історичну пам'ятку. Університет стояв на високому лівому березі ріки Сейм. Чотириповерховий корпус коричневого кольору ще милував очі. Але вікна на всіх поверхах темніли дірами, а на напівзруйнованому даху росли бур'яни. Навколо – бруд і занехаяність. Видно було, що цей високий і досить ще міцний будинок нікому не потрібний.

– У Батуринського університету, – розповіла нам екскурсовод музею, – сумна й трагічна доля. Його історія, як відомо, тісно пов'язана з іменем останнього гетьмана України – з Кирилом Розумовським. Побудований у 1760-1764 рр., за задумом – це був перший університет європейського типу в Україні.

Та люті катерининські морози так і не дали йому розцвісти. Чисті високі аудиторії та зали, кабінети, багаторога бібліотека, мармурові бюсти Арістотеля, Платона, Ярослава Мудрого так і простояли, чекаючи на студентів, аж до 1861 року. Цей світлий рік, що звільнив мільйони людей

від кріпацтва, для університету був чорним роком. Саме 1861 року його вщент розграбовано і практично повністю знищено, крім стін.

Так вони, голі стіни, й простояли аж до кінця XIX століття. В 1900 році в Батурин із Відня приїхали нащадки Андрія Розумовського. Завдяки їхнім зусиллям, університет повністю був відновлений. Відкриття планувалось на 1914 рік. Та саме цього року, як відомо, розпочалась Перша світова війна, яка в царській Росії переросла в революцію, а потім – у громадянську війну. І знову все сталося, як і мало статись: університет вдруге, уже за радянських часів, був зруйнований і розграбований.

Саме на такий – зруйнований, непотрібний, забутий, ми й дивилися в серпні 1969 року. Дехто з нас бачив його вперше, дехто навіть і не чув і не знав, що в нашій історії є такий своєрідний феномен культури й освіти. Покликаний сіяти вічне, розумне, добре, він ось уже два століття бовваніє як символ наруги над Україною. Чому ж так сталося, запитували ми самі себе. І чи є ще десь у світі щось подібне? Не хотіла цариця Катерина бачити цього університету, не хочуть його помічати й ті, хто прийшов в Україну після царів. Очевидно, освічена і розумна Україна їх не влаштовує.

Саме в той день стало відомо, що університет і його територія уже передані якомусь дуже багатому рибному господарству з Архангельська, яке хоче тут відкрити власний будинок відпочинку.

Така вона, історія першого університету в Україні. Трагічна і повчальна.

У нас ще був час, і ми вирішили по дорозі зайти до Воскресенського храму, в якому було поховано гетьмана Кирила Розумовського. Храм нас приємно вразив. Побудований у стилі бароко, він досить гарно зберігся. В храмі та навколо – чисто. Посеред храму стояв знаменитий надмогильний пам'ятник Розумовському, кажуть, роботи Мартоса. Під скляним покриттям усипальниці горіла свічка. Та все це, як виявилось, була імітація. Перший, справжній, пам'ятник не зберігся. Його було розруйновано і розікрадено, як і багато ще чого в храмі.

Настав час їхати в Мотронівку. Ми вийшли з храму, мої друзі попрямували до машини, а я завернув до найближчої хати, щоб попросити у господарів відро води для радіатора машини. Поки мені наливали воду, я встиг прочитати епітафію на смерть Кирила Розумовського, викарбувану на білій мармуровій плиті, яка чомусь лежала перед входом до сіней хати. Я прочитав: «Здесь похоронен гетьман Украины...». На мене це справило тяжке враження: поклали її тут для того, щоб об неї витирати брудні ноги. У мене в очах потемніло. Не було сумніву, що ця плита поцуплена з усипальниці Розумовського, де ми щойно були. Коли я розповів друзям про побачене, вони не здивувались – така державна політика, історична пам'ять українського народу їй не потрібна. Оце витирання ніг об надгробок Розумовського – це як витирання ніг об Україну.

Через двадцять хвилин ми були в Мотронівці. Колись це був хутір Мотронівський, на якому Куліш із дружиною Ганною Барвінок доживали віку. Сьогодні ж – це тваринницька ферма місцевого колгоспу. Зупинились на невеличкій зеленій галявині, навколо якої росли кущі, дерева, а через неї пролягала вузька стежечка. Там, на галявині, біля самої стежки, й була могила Пантелеймона Куліша: земляна, осіла, а в головах – високий дерев'яний хрест. А через стежку поряд – ще три могилки, такі ж низенькі, зарослі травою, але без хрестів. Ми поцікавились у чоловіка, який ішов стежкою, чи ж то три могилки. Зупинившись, він сказав, що найближча до Панька Куліша – то могила його дружини Ганни Барвінок, а поруч з нею – могила її брата Василя Білозерського, а чия третя – не знає. Ми допитувались, чому на їхніх могилах нема ні хрестів, ні написів, хто там похований. Співрозмовник відповів, що нічого не було й на могилі Куліша, то за німецької окупації місцеве населення поставило йому хрест. Та так він і стоїть донині.

Була друга година дня. Люди проходили стежкою, але до могили Куліша ніхто не підходив і не зупинявся. Не лежали квіти і не було слідів, що хтось тут сьогодні був. Схоже, що мотронівці, заклопотані колгоспними буднями, забули про свого славного земляка.

Ми підійшли до могили, з нами був і наш найменший друг Андрійко, і схилили голови. Борис Дмитрович сказав:

– Він любив Україну, жив для України і багато доброго зробив для неї. Його «кулішівка» впорядкувала нашу мову, його «Чорна рада» започаткувала український історичний роман, його переклади з Шекспіра, Байрона, Гете наблизили нас до культури Європи, його Біблія українською мовою ще тісніше поріднила нас з Богом. Спи спокійно, невтомний подвижнику, Тарасів друже, тебе твій народ не забуде!

Наше вшанування 150-річчя з дня народження Пантелеймона Куліша завершилося покладанням квітів на могилу ювіляра, а також на могили Ганни Барвінок, Василя Білозерського та на могилу невідомого.

Через годину ми повертались додому, в Київ, їхали з теплим почуттям виконаного обов'язку, але й з гірким щемом у серці: чому могила Куліша так і залишилась без уваги? Очевидно, головна причина тут була не стільки класова, скільки імперська. Любити так Україну, як любив її Куліш, – це не подобалось ні царям, ні генсекам. Тому така й шана офіційна.

Епізод третій. Поїздка в Полтаву та Старі Санжари.

Слава Богу, подорож у Батурин і Мотронівку завершилась благополучно. А скільки їх ще було, таких подорожей. Хіба можна забути нашу поїздку з Борисом Дмитровичем та Іваном Макаровичем Гончарем у Полтаву на Сорочинський ярмарок, а потім – у Старі Санжари. Метою поїздки визначив Іван Макарович – пошуки і придбання етнографічних

цінностей Полтавщини. Поярмаркувавши, ми встигли ще побувати в Опішні, Старих Санжарах і у моїх рідних Кобеляках.

Найсумніше враження справили на нас Старі Санжари, батьківщина дорогої всім нам правозахисниці Оксани Яківни Мешко. Колись це було багате і красиве містечко. Саме містечко, а не село. Через нього проходив знаменитий Чумацький шлях, про це згадує Т. Шевченко в повісті «Наймичка». Пам'ятаю і я це містечко з 1928 року. Мене чарували його широкі і рівні вулиці з високими яворами. Праворуч і ліворуч стояли гарні білі хати, що потопали в садах і квітах. Тут жили працьовиті і досить заможні люди, нащадки запорозьких козаків.

Старі Санжари підтримали Центральну Раду, а молодь вся пішла до Петлюри. Хлібороби Старих Санжар вчинили серйозний спротив насильницькій колективізації. За все це радянська влада жорстоко помстилась на гордих і волелюбних жителях містечка.

Перші репресії на старосанжарців градом посипались зразу ж після закінчення громадянської війни. Майже третину населення містечка засуджено і вислано в Сибір або розстріляно. Серед розстріляних були й батько та брат Оксани Мешко, а дві сестри та брат повтікали й розбрелись по світу.

Ще одну третину населення містечка забрав штучний голодомор 1933 року, який особливо нелюдським був саме в Старих Санжарах, як акт помсти колишнім петлюрівцям та куркулям. А решту населення майже доконали репресивні органи зразу ж після закінчення війни з фашистською Німеччиною. Та так доконали, що й назву містечку поміняли. З 1946 року його офіційна назва – село Решетники. А в наступному, 1947 році, була вперше засуджена й Оксана Мешко.

Коли ми переконалися, що від давнього багатого, красивого козацького містечка Старі Санжари залишилось напівзруйноване, бідне колгоспне село Решетники, нестерпно тяжко стало на душі... Борис Дмитрович, сівши в машину, притулив руку до серця, схилив голову і попросив води.

На другий день через Кременчук і Золотоношу ми повернулись до Києва.

Завершуючи спогади, скажу: не менш вражаючими були також наші поїздки з Борисом Дмитровичем в Умань до Надії Суровцової, а також у Канів на могилу Тараса Шевченка. У цих поїздках я вперше почув від нього розповідь про трагічну смерть талановитого письменника Григорія Косинки, про прийом Сталіним українських письменників 1929 року, про отамана Зеленого і трипільську трагедію, про його участь у визвольних змаганнях періоду громадянської війни в Україні, зокрема про події в Проскурові.

Потім поїхали ми додому. Їхали ми завжди обережно, щоб нас не зупиняла міліція і не перевіряла. Але все було благополучно.

...Уже багато років нема серед нас дорогого Бориса Дмитровича. Та кожного разу, коли я йду на могилу моєї мами, що на Лісовому кладовищі, то заходжу по дорозі й до Бориса Дмитровича, кладу квіти на його

могілу і дякую Богові, що звів мене з цим лицарем мужності й духовності, який залишив у моїй душі глибокий слід гуманності й допоміг у найтяжчі часи мого життя зберегти в собі людину.

Епізод четвертий. Зустріч з Василем Стусом.

(Записно 11 жовтня 2003 року)

А ще було, що Борис Дмитрович подзвонив мені, щоб я до нього зайшов. Я приїхав. Вони сиділи вдвох з Василем Стусом у його квартирі на вулиці Богдана Хмельницького. Тоді вона була Леніна, на другому поверсі.

В.Овсієнко: У цій квартирі згодом жив Микола Данилович Руденко (19.12. 1920 – 1.04. 2004), це будинок № 24, квартира 68.

І.Бровко: Я чув. Це навіть приємно, що так передано. Він мене познайомив з Василем Стусом. Стус мене не знав, то Борис Дмитрович характеризував мене по-своєму, як він може, представив Стусу. Стус спочатку скуто тримався, бо ж третя людина прийшла. А надалі тримався вільно.

Мені запам'яталося з його розповіді ось що. Каже, оце живу в Києві – до того скучно! І назвав декілька прізвищ тих людей, з якими він до арешту працював в Інституті літератури. Каже, бояться зустрітися з ним: за руку привітається, а потім показує на годинника: «Я спішу, пробач!» – і побіг. І ще й ще навів приклади. Каже, ходжу один – ну, хоч вертайся в табори! Жартуючи сказав: «Там хоч друзі, душу відкриєш, поговориш, а тут, у Києві, гірше, як у таборі». Ну, всміхнулися ми, але в тому була велика доля правди, що люди дуже боязливі і не контактували з ним.

В.Овсієнко: Це могло бути в проміжку від серпня 1979 року до другого арешту, 14 травня 1980 року – тоді Стус був у Києві. *(Василь Яківчик каже, що ця зустріч була в березні 1980 року. – Ред.)*

І.Бровко: А решти розмови я не запам'ятав. Василь Стус був дуже вражений, що після його повернення в Київ з ув'язнення та заслання він зустрів людей таких закам'янілих, паралізованих отією ідеологією, переляканих, що навіть не хотіли говорити з ним, – тікали, боялися. Така була радянська демократія.

*Євген СВЕРСТЮК, доктор філософії,
лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка*

НА ЗОРІ ШІСТДЕСЯТИХ

ОСІНЬ БЕЗ СТАЛІНА

...У ті часи київське небо розпрозорювалося. Скільки було радості і надії в ту першу благословенну осінь без Сталіна! Сама його відсутність на землі, здавалося, поширювала свободу. Коли та свобода приходить невеликими дозами, людський організм її краще засвоює. Зрештою, що таке свобода для стероризованих постійною загрозою? Припинення терору – вже воля.

Мабуть, десь у ту осінь я вперше зустрівся з Іваном Бенедиктовичем Бровком, аспірантом УНДП'у (Українського науково-дослідного інституту педагогіки). Аспіранти були тоді різношерстними. Поряд з молодими, недавніми випускниками університетів (з невеликим учительським стажем або без стажу) були демобілізовані учасники війни. Вони вирізнялись передусім напіввійськовим одягом і орденськими планками. Це не означало, що вони підкреслено вирізнялись. Здебільшого, у них і не було пристойного цивільного одягу. Пригадується, я теж ходив у сірій шинелі, аж поки мені одна дівчина не порадила подарувати ту побряклу одяжину комусь у селі...

Майже всі учасники війни були партійними, але це сприймалося спокійно: вони не були активістами. Зрештою, то були різні люди, і між собою вони часто не мали нічого спільного. Коли зважити, що

інтелігентна красуня Майя Вовчик-Блакитна теж належала до тієї категорії, то кола власне й не було. Свобода самовиявлення тоді вже з'являлась, і навколо не видно було тих, що зганяють у «сплоченные ряды». Кожен ковтав свободу в міру своїх сил.

Мабуть, на ґрунті тієї свободи я й познайомився з жартівливим Іваном Бровком з Полтавського краю. Інститут педагогіки в Києві займав перші чотири поверхи на вулиці Леніна, 10. Наш Інститут психології – 5-й поверх. Але в нас була спільні бібліотека й читальня на другому поверсі. Психологи жартували, що «ми все ж таки вище», і в цьому жарті була доля правди, бо хоч психологія була «радянською», але не на стільки, як педагогіка. Та й очолював Інститут психології авторитетний професор Григорій Силович Костюк.

Пригадую, Іван іронізував над одним викладачем, який у них на лекціях мовив щось з історії партії, але все те починав поважним заспівом: «Педагогика, как наука...». Аспіранти посміхалися, бо відчували, що наукою тут і не пахне.

Насміхалися ми й над партією. В усякому разі я напевно насміхався, бо, пригадується, Майя Вовчик-Блакитна просила не робити цього так одверто. Партієць Іван Бровко не тільки не захищався, але й свого додавав. Він любив похвалитися своїм військовим минулим, яке у нього тяглося ще від кінця 30-х років. І нічого дивного – там була його молодість! Але те, що після війни в званні майора він одразу демобілізувався, скромно пішов учителювати, а далі вчитись і вивчати такий «непрестижний» предмет, як методика викладання української літератури в школі – то викликало повагу. Навіть більше: то свідчило, що перед вами особистість. І та особистість схильна відокремлювати себе від партії. Було цілком очевидно, що Іван воліє товариство молодих скептично настроєних «західняків», ніж ветеранів війни. Було також очевидно, що в його характеристиках людей часто превалюють такі ознаки: молодий, стрункий, красивий, елегантно одягнений. І це для нього було важливіше, ніж ідейний чи високопоставлений. Він дуже відчував і шанував гідність лица.

«НА ҐРУНТІ НАЦІОНАЛІЗМУ»

Основою нашого зближення була українська проблематика чи, як казали тоді деякі з ветеранів, «націоналізм». Я не сказав би, що тут Іван далеко заходив, але в суперечках заходив щораз далі, і було ясно, що українство в ньому органічне й глибоке. Йому імпонувала моя одвертість, але він не міг прийняти моїх категоричних суджень про Сталіна і Леніна. Потім, уже з роками, він визнав мою рацію: геній не може бути злочинцем і негідником. Людям його покоління було важко ламати свої основні стереотипи...

У нас завжди бракувало людей, що «вийшли з борозни». А ті, що тягнули професорського або чиновницького плуга, були розумними,

часом обдарованими, але вони загубилися в юрбі.

Хто міг вийти з юрби?

– Яскравий талант.

– Чоловік сміливий і бувалий.

– Чоловік з іншої країни чи іншої культури.

Люди пересічні не могли навіть зауважити появи такого аутсайдера.

Масова свідомість культивує позитивну пересічність.

Ким був Іван Бенедиктович, коли ми познайомилися в середині 50-х? Ветеран війни, він потягнувся не до своїх орденоносних ровесників, а до аутсайдерів.

Я був чоловіком іншої культури. Мої несовєтські стандарти були написані на обличчі. Моя несовєтська одвертість одних лякала, інших інтригувала.

Іван Бенедиктович був трохи з іншої країни, з іншої культури. Його участь у всіх війнах – це унікальний досвід. Адже він не ворогував з тими, проти кого воював, а навіть по-своєму симпатизував їм.

Щодо української національної самосвідомості, то він був завжди собою, і саме це нас зблизило відразу.

Студенти відразу зауважили, що їхній викладач – не типовий. Він щирий, а отже не партійний. Він обізнаний. А отже не стандартний. Він переконаний у чомусь своєму і він любить Україну більше, ніж дозволено.

Отже, І. Бровко за законами того часу мусив десь засвітитися, як «злочинець» і потрапити під колесо.

Не забув про мене Іван і в Полтаві, де я працював на кафедрі української літератури. З наших зустрічей я пам'ятаю ту, коли ми поклали квіти на шведську могилу десь у році 1958. Я не думаю, що в ті часи туди ще хтось приносив квіти. І це була його ідея. Шукали ми, звичайно, передусім слідів козацької могили. Але про існування її можна було тільки здогадуватись.

У той час Іван Бровко зіграв велику ролу в моєму житті. Мене було звільнено з роботи без пояснення мотивів – у сірій манері тих мишок, що проскакували в декани й ректори. Я не знав, за віщо, і найгірше було те, що ректор М.В. Семиволос не хотів навіть пояснити. На його рівні культури можна було й не відповідати на запитання. Можливо, були натяки з КГБ на дещо не радянський характер моїх лекцій, а вже напевно – мої вільні розмови про рівень інституту та його керівництва. Словом «не наш».

Іван вислухав мою розповідь і рішуче порадив: «Переїжджай до Києва. Тут тобі нічого не світить. Роботи не дадуть, квартири не дадуть і жити не дадуть. Чого триматись? А там є ширші можливості влаштуватись. Аби зачепитись». То була мудра рада старшого бувалого товариша. Проте в таких випадках самої ради замало. Іван був тією людиною, яка уміє не тільки радити, але й дбати. «Я знаю, що ти не маєш коштів. Переїжджай, будеш жити в мене, а там влаштуєшся, то й забереш до Києва сім'ю».

Для першого кроку це було надзвичайно важливо. Навіть якимось у стилі доброго Петра з «Наталки Полтавки». Добрих людей немало, але в Івана активна доброта.

У Пущі

Я жив, може, з рік у нього в Пущі-Водиці, при школі, де він займав кімнату. Він допоміг мені влаштуватись на кафедру педагогіки Київського університету (з погодинною оплатою). Здається, старенький професор Чавдаров, чоловік доброзичливий, радів, що має кому передати кафедру. Іван Бенедиктович частково вже перебирав його обов'язки. До мене він також ставився прихильно.

Одне у нас не лагодилося – з міліцією. Я не міг зрозуміти, чому вони дають прописку випадковим людям, які зійшли з московського поїзда і з принагідними знайомими домовилися про житлову площу. Чому я, працівник університету, маючи клопотання солідних людей, готових дати мені житло, є для них гірший?

Повертаючись із черговою відмовою, я розповідав Івану Бенедиктовичу про всі деталі моїх спроб і невдач. Він проймався, переживав, але заспокоював якимось переконливо, по-народному, мовляв, то справи минулі.

Ми розповідали один одному про цікаві зустрічі й розмови, про українські книги – хто що читав і хто кому що давав читати...

Це було ще до епохи самвидаву – тоді роллю самвидаву виконували старі видання істориків України та української культури – Грушевський, Яворницький, Аркас, Єфремов... Вони справляли враження передусім рівнем: порівняно з совєтськими виданнями – то було небо й земля! Для людей обізнаних вони давали нові факти і видавали сліди спотворень тими совкон'юнктурами, які користувалися з їхнього ж джерела, але висвітлювали все в догідливо партійному дусі. За цією літературою полював мозок партії – ЧК/КГБ. Точніше, не за самою літературою: вони прекрасно розуміли, що книжка сама по собі – це річ не корисна і не шкідлива, поки вона лежить на полиці. Гасителі світла за своїм покликанням, вони полювали на тих, хто сам прокинувся і будив інших за допомогою книжки.

Уявімо собі, якби в університетах працювали такі викладачі-просвітелі. Вони не мусили бути проти партії – боронь Боже їх та їхні родини! Вони просто знають добре джерела й викладають свій предмет з гідністю, на рівні знання фактів. Це одразу підняло б рівень наших університетів на порядок вище! Замість примітивних ідейних професорів, що перетворювали кафедру на агітпункт, студенти бачили б обличчя людей, засвічених думкою й духовною тривою. А якби такі викладачі були в університеті, педінституті чи школі, то не було б гоніння на тих, що «занадто розумні».

Але система працювала десятки років на ліквідацію особистості й таланту. Скошувано голови, які підіймалися вище. А потім – сама

збьокowana сірість не допускала таланту. Тільки зрідка, і то в центральній пресі, проскакували натяки: «Усюди славлять розум, але побратньому дурень оберігає дурня». Інтелігенція читала «центральну пресу». Преса і взагалі рівень життя в Москві відрізнявся від провінції не тільки рівнем культури, а передусім рівнем духовним, рівнем свободи і страху. Столиця Росії сотні років була в середині Росії порівняно вільною країною. Київська газета «Сталінське плем'я» зчинила скандал навколо «безідейної» професорської родини Білецьких, Андрія Олександровича й Тетяни Миколаївни, які приймали в себе студентів і запроваджували ліберальніший стиль взаємин.

Це стало суворим попередженням усім, хто захотів би боротися з провінційним духом чиновництва й застою. В пресі ще так-сяк: книжку прочитають чи не прочитають, можна й промовчати недогляд цензури. Але терпіти щодня живу людину, яка по суті кидає виклик ідейно стабілізованій сірості – навіщо ж тоді існують парткоми?!

Іван Бенедиктович «підіймав голову» досить обачно. В університеті нелегко було знайти людей відвертих і відважних. Але студенти відчували теплий вогник його душі, зустрічну щирість, а деякі то й позичали в нього заборонені старі видання...

Робота йшла в найждженій колії, але навколо нього панувала атмосфера непевности, наче напівлегальности. Він відчував до себе в університеті якусь невіру.

Тут місце сказати про одну з таємниць стійкості режиму диктатури: вона диктувала лояльність на всі сто відсотків! У стаді лояльних один не зовсім лояльний уже починав оглядатись. Тут йому на допомогу приходила вірна дружина й висмикувала з бідної ворони все біле пір'я. Серед лояльних він ставав обскубанним, але задоволеним з того, що живий і не голодний.

Вільний козак Іван дозволяв собі мінімальну розкіш спілкування з людьми, які йому подобались. Зрештою, на нього працювали певні гарантії привілеїв ветерана війни.

Небезпека чекала збоку. До нього заходив на шахи, на чай якийсь родич Федька. Колись Іван допомагав йому влаштуватись, але не любив його, запідозрював і часто за шахами обмінювався гострими жартами. Дивно мені було, що Іван не виставив його за двері. Мабуть, все ж таки заважала делікатність.

А тим часом у сусідній кімнаті діялося щось підозріле. Вона пустувала, але там хтось шарудів. Саме в той час у пресі з'явилося повідомлення про вбивство в Мюнхені Степана Бандери. Іван реагував гостро: «Це вони, сволочі, вбили його». Досить одверто він відводив душу і з приводу інших подій. Говорив про «дурного Микиту Хрущова», про «мудрість» партії та її керівників.

Навесні 1960 Іванові Бенедиктовичу дали квартиру в Дарниці, я найняв для своєї сім'ї кімнату на Старонаводницькій і влаштувався на роботу в Інституті психології. Життя налагоджувалось.

От тоді печерні духи з «порожньої кімнати» вилзли на поверхню в образі майорів і почали викликати нас на допити. Забьокovanі шпиками, ми не могли зустрітися, щоб з'ясувати, який у нас тепер громадський статус.

На допитах від мене вимагали показів про розмови й «ворожу діяльність» Івана Бровка. Я був настільки звичайним співробітником інституту, що поняття не мав про свої права й про їхні права. Прийнято було думати, що в них є всі й усілякі права, а в нас тільки право служити. Але ніхто не знав, як далеко заходять їхні права залазити в душу.

І тут, крім здорового глузду, можна було спертися на інстинкт самозахисту – морального самозахисту. Мені не сподобалось, що вони мають мене за свідка, а його вже називають ворогом. Я схопився за право захисника і став розводити їм про кваліфікованого викладача, людину широких інтересів і поглядів, великого досвіду і що та людина все життя на фронті й на службі захищала інтереси радянської влади. Якщо ж чоловік дома за часом говорить критично про владу, то це не є діяльність. Це психологічні колізії. Це не політика. На мене він не має впливу, я маю свої критичні погляди. Я можу вам викласти свої погляди... «Ні, нам потрібно, щоб ви підтвердили його висловлювання». – «Але ж він сам це краще зробить – він краще знає свої погляди». – «Він приховує». – «Тоді треба слухати, що він говорить публічно. То його діяльність».

Я не міг зрозуміти, яку юридичну силу має запис явно підслуханої розмови, а яку – мій переказ. Але я зрозумів, що маю право тлумачити Іванові гострі вислови пом'якшено, підводити їх до лояльних або ж – «не пригадувати». Це була важка робота розуму й сумління. Із кожної зустрічі з майорами я щораз більше розумів, яка це аморальна й деструктивна сила ненависти. Ночами я розв'язував ці колізії й, нарешті, натрапив на добру позицію свідка захисту.

Я почав з правди: «Іван Бенедиктович – великий жартівник. Він любить посміятись над людськими слабостями. Він знає напам'ять і часто цитує Котляревського, Самійленка – ви ж знаєте, що вийшов двотомник Самійленка. Там є сатира на український «патріотизм на печі»: «Що за славний патріота, наш Іван, якби хто знав...» Оце він і цитував мені. Він жартує з інших, жартує з себе. Як чоловік дотепний, він усе подає в стилі гумористичному. І його розмови зі мною теж мали гумористичний підтекст. Ні в якому разі не можна їх приймати серйозно».

Це подіяло на майорів, як хресний знак на чортів. Виходить, вони дурні, що піймалися на Іванових жартах... Більше вони мене не викликали, а тільки передали директорові інституту вимогу, щоб негайно звільнив мене з роботи.

Тим часом у Івана Бенедиктовича був свій спосіб захисту. Він знав,

що запис підслуханих розмов – не документ. Тому категорично заперечував приписані йому висловлювання, як бездоказові. Натомість пропонував свої публікації як свідчення своїх поглядів. І справді, хіба він один такий, що з трибуни говорив одне, а вдома інше? Щоправда, щоб аж так різко проти партії й КГБ – то було нечувано серед людей з таким суспільним становищем...

«СТРАМ НАУК»

Київський університет повитий підозрілою легендою про «революційність» (за яку його нібито зафарбували в червоний колір). Чомусь ніхто не пам'ятав, та й у собі не відчував тієї традиції. «Храм наук» – вимовляли жартома. У підтексті мали на увазі «страм наук»...

Але ж звучало тут колись просвітлене слово! І звучали застереження в душі апостола Павла: «Хай гниле слово не виходить з уст ваших...».

«Великі вухом – на місці великих духом», – посміхались студенти.

Заглушене слово. Порожнє слово. Підслухане слово. Засуджене слово.

Після автодафе в університетському парткомі навколо доцента Івана Бровка раптом десь зникли знайомі. Його перестали впізнавати і навіть бачити. Він там ще був – і вже його не було.

Поганий сон, нарешті, увірвався. Опустошений, знищений і наче сам не свій, він вийшов з університету і востаннє оглянувся. Червоні колони стояли твердо на своїм. Постаць Тараса проти них – похмура і непримиренна.

Кроки його тонули, наче у ваті, і пропадали в порожнечі.

Осуд, зневага, неслава вирости стіною і лягли на плечі. Важко було перейти дорогу від колон до Шевченківського парку. За «ідеологічним злочинцем» тяглась кілометрова зона відчуження, і ніхто не смів переступити ту зону. І чомусь усі, зрячі й незрячі, відразу побачили її...

А навколо кудись ішли люди або сиділи на лавках. Вони здавалися щасливими, спокійними і безтурботними, ніби з іншого світу. Ось навпроти якісь хлопці сидять на лавці, може й студенти...

Раптом один із них устав і попрямував йому назустріч. Невже пересікає зону? Так. Підійшов, привітався, міцно потиснув руку, несподівано обняв і поцілував: «Спасибі вам, Іване Бенедиктовичу, велике спасибі вам! Тримайтеся!».

Сказав – і повернувся назад до хлопців. Це був молодий поет, студент Володимир Підпалій.

Своїм дотиком він наче зняв тавро закляття. Усе змінилося, заясніло, з'явилися люди. Відкрилась далечінь і перспектива, у якій проступає зворотний бік явищ. Виявилось, що день був сонячний.

Як багато у світі значить сміливий чесний крок – одне просвітлене слово як діяння.

У Євангелії через таке діяння Христос визначає праведність:

«Прийдіть, благословенні... Бо Я голодував був, і ви нагодували Мене».

Чому ж так мало здатних переступати прірву і стати по той бік суєти днів?..

Його звільнили з роботи в університеті й виключили з партії. Але десь зверху були й такі, що співчували йому й гидували підслухуванням і доносами (ця зброя могла б торкнутися й їх). Вони вважали, що не можна перекреслити заслуг і т.д. На приглушення справи вплинули високі зв'язки в Москві колишнього майора: його друзі стали генералами, міністрами, пішли вище...

Що не кажіть, фронтова дружба – не хвіст собачий. Вона залишається, як шрами. Як закарбована пам'ять. Були випадки, коли Іван рятував Юрія Тюліна. Були випадки, коли Тюлін рятував Бровка. А були і зустрічі в інтелігентній сім'ї Тюліних (із «бывших»), де були не проти мати Івана Бровка за свого зятя.

Виключення не затвердили. Кисню не перекрыли, вченого ступеня не позбавили, а залишили його в підвішеному стані...

В КГБ

У тій важкій ситуації, оточений злобою і підступністю, Іван Бенедиктович залишився собою. Він не відступив від своїх поглядів, не відвернувся від давніх друзів і, може, головне – не озлився і не втратив своєї доброї усмішки. Вони його товкли, намацували гнилинку на дні – і не знайшли.

Пригадую, під кінець допитів мене викликав за довжелезний стіл такий собі «Павка Корчагін» від КГБ, генерал Шульженко. Він дуже недбало висловився про таких, як я, «западників». Але проблема Івана Бровка його явно турбувала: як міг чоловік з такою біографією скотитись до антирадянських позицій? Що його штовхнуло? У підслуханих розмовах було щось дуже знайоме генералові...

Спектакль у Шульженка був настільки ефектний, що я задумався: чому я, людина третьорядна в очах генерала, в житті Івановому зовсім не третьорядна? Чому він не шукає льояльного оточення і йде не за своїм минулим, а – назустріч непевному майбутньому? Я думав: наскільки все ж таки майор Бровка стоїть вище за генерала Шульженка, передусім як людина, у якої є моральні вартості й засади, а звідси й мудрість серця? Іван добрий, а тому його очі видющі. І дуже багато він має від народної ясности. А тому вашої влади – брехні, облуди і лукавства – не приймає.

Якби генерал підслухувальної служби був просто людиною, я б спробував пояснити йому приблизно так:

«Бачите, він походить з порядної родини на Полтавщині. Там це була міцна українська традиція, від якої путяці діти не відходили. Батько хоч і був далеко від дому – матрос у далекосхідних морях, – але був з тих, що люблять свій край і мріють у присутності дітей та дружини про волю України. І ховають як реліквію, «Історію України»

М. Грушевського. А це, знаєте, якось передається дітям.

Звичайно, буйний комсомол 30-х років трохи зачепив хлопця, що ріс уже без батька. Тоді партія довіряла школярам обшукувати садиби односельчан, намічених знаком смерти, та лазити по церквах. Але вдома мати брала «героя» за вухо і нагадувала: «Сьогодні у них, а завтра у нас заберуть хліб і хату. Щоб я більше не бачила тебе з тією голотою...»

Нормальний хлопець не міг не оцінити матеріної мудрости. Потім він учителював, і на його очах у школі вмирили діти. І все це під керівництвом Комуністичної партії. Швидше можна було б дивуватись, як він міг вступити до тієї клятої партії. Але у фронтових умовах їх там не дуже питали – записували в партію перед наступом або перед революційним святом, і ніхто не огризався. Там – інстинкт стада. Правда, служив він не в піхотному котлі, а в ракетних, привілейованих військах, знався з відомими людьми. А проте, коли у чоловіка є совість, то вона й там зберігається.

Одне слово, він там пам'ятав свою Полтавщину, думав про матір і сестру. А від цього особливого «радянського патріотизму» не наберешия, коли ділитимеш їхні долі зі своєю навпів. Досить сказати, що з війни він привіз українські книжки, заборонені в Україні. Так що, генерале, коли говориш чесно, то він і не скочувався до антисоветчини. Просто він не вискакував, не цурався, не зрікався, не зраджував і не фальшивив задля лакомства й кар'єри. То чого ж ви дивуетесь, що він вірний собі й заповітам своїх батьків? Яблуко від яблунки далеко не відкотиться...

То вже не його вина, що нині порядний чоловік здається ненормальним. Його підглядають і підслуховують, і вистежує його вся система – від двірника до генерала...»

ПЕРЕСТУП ПОРОГУ

Мабуть, від подібної **суперечки в уяві** й почалась моя активність на початку 60-х. Чому це лицеміри й брехуни, партійні холюї і явні негідники грають **позитивні ролі** в суспільстві замість ховатись і соромитись за свою ницість перед чесними людьми? Чому це людина чесної думки має маскуватись під холюя і тікати від нюху ваших поліційних псів? Раз ви визнаєте правду і мораль, то я вам одверто говоритиму правду, а ви вже спробуйте показати в чесній дискусії, що правда за вами. Отже, вилазьте, секретні органи, на поверхню, покажіть себе перед народом, а не кричіть, як той злодій: «Ловіть злодія!» Ми ховатись не будемо.

Отак і вироблялася нова тактика і стратегія: **говорити правду вголос**.

Так само Іван Бенедиктович уже перестав грати масову роль у маскараді льяльности та «ідейної правильности». Раз ви вже виділили, помітили ярликом, то й роля служіння партії закінчилась.

А проте людині совісливій, як кажуть, сам Бог помагає. Звичайно, Бог допоміг тоді багатьом. Чимало народу в період хрущовської відлиги

відтануло й повернулося додому. Справу проти Івана Бенедиктовича порушували в часи, коли зверху цього не вимагалось. Та й характер тієї справи був якийсь істеричний. Наче прищ на носі застоюного кагебітського організму, що рвався до «загострення клясової боротьби», до нових викриттів прихованого ворога. Сталін і Берія були розвінчані. Про Микиту ходили анекдоти. Невдоволення половинчастістю його критики сталінізму нагромаджувалось.

Вони поривались зупинити процес становлення громадянської свідомости, але без нової хвилі терору це було неможливо.

Справа Івана Бровка – клясичний приклад **«інтелектуального злочину»** – злочину підслуханої нельояльної думки. Вона вже ширилась, як глухий шепіт у народі, як провісник пробудження 60-х років. У поезії Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Симоненка, Ліни Костенко вона згодом заговорила вголос. Наскільки пам'ятаю, наші щораз одвертіші виступи проти офіційних догматів і табу були виходом на поверхню кулуарних розмов. В пресі Іван Дзюба, разом з Іваном Світличним і зі мною, брався створити осередок розкріпаченої думки – у журналі «Вітчизна». Інтелектуальний злочин поєднувався зі здоровим глуздом і здобував собі легальне право. **На поверхню виходили приховані сили народу**. Вони жевріли по заглушених містах і селах, але набирались дихання у великих осередках нової інтелігенції, у столиці. Те, що було в районі нелегальним, у Києві вже якось проходило. Але в Києві теж «перші квіти вбиває мороз».

Іван примирився з долею. А зате до його хати завжди забігали запідозрювані, гнані і позбавлені «високої довіри». На столі в нього ви завжди могли побачити книгу, газету чи журнал, де проскочила через цензуру цікава публікація. Він став частим гостем у Бориса Антоненка-Давидовича, у Івана Гончара, і вони теж нерідко гостювали в нього. З великою радістю возив він на своїй «Волзі» згаданих шанованих людей на далекі екскурсії – на Полтавщину, Чернігівщину, в Батурин, на Кулішів хутір Мотронівку.

У нього є рідкісний дар ясніти душею назустріч великій, але офіційно невизнаній людині. Власне, подібні до Івана люди створюють культурний клімат і середовище навколо світил справжніх, яких влада і юрба не цінують. Важко переоцінити значення таких вірних, щирих і нелукавих людей для цьованого і забльокваного сексотами і шпиками старого письменника, живого клясика.

«Я поясню ІВАНОВУ ВДАЧУ»

Я думаю, в чому сила Івана Бенедиктовича, який на війні хоч і не пас задніх, але й ніколи нікому кулаків не демонстрував...

Іван бере добротою і гумором. Він любить свою Полтавщину і все життя дихає повітрям дитинства. Усім **великим** він охоче дає полтавську

прописку, і з приводу Лесі Українки теж сперечається: «Вона хоч і народилася на твоїй Волині, але материнська спадщина у ній все таки переважає. Драгоманови... Хутір Зелений Гай...». А потім може додати: «Знаєш, я думаю, що колесо було винайдене в моїх Кобеляках. Їй-бо!»

Його веселий гумор переходить в самоіронію, коли він ловить себе на патріотичній риторичці. Гоголь, Котляревський, Самійленко – якимось так трапилося, що всі вони його земляки. Самійленка він особливо любить – за іронію. Вже зранку він може процитувати:

Що за славний патріота
Наш Іван, якби хто знав!
Тільки-но роззявив рота –
Про народ уже й почав...

Після цього він може чимось зайнятися, але неодмінно повернеться до теми «про народ», і то в стилі самозамилування, як у «Наталці-полтавці» Котляревського.

Патріотичну думу Володимира Самійленка «Патріота на печі» він читає напам'ять немилосердно іронічно, з усіма акцентами і нюансами. А потім переходить до ліричного Олександра Олеся, з яким ознайомив усіх своїх приятелів і студентів ще в той час, коли Олеся не друкували, як «буржуазного націоналіста».

Івановим ключем самоіронії я скористався в 1960 році під час допитів у КГБ, коли вони цитували мені підслухані висловлювання «цього доцента» і вимагали, щоб я, «як людина чесна», це підтвердив.

Спершу я доводив, що чесно – це записувати думки доцента, які він висловлював за катедрою, а не запитувати в мене про чужі думки. Але під тиском фактів довелося визнати, що існують приватні розмови, і мільйони людей поплатилися життям саме за приватні розмови.

І тоді я знайшов ключ:

– Я поясню вдачу і характер Івана Бенедиктовича. Хочете?

– Звичайно, саме це нам і потрібно.

– Він народився на батьківщині великих гумористів і сам є гумористом. Що б то він не говорив – усе з гумором. І про український патріотизм, і про історичні події він говорить ніби серйозно, але насправді з гумором. Як у Володимира Самійленка. Ось самі почитайте – його недавно перевидали...

– То що, ви нас за дурнів вважаєте?

– Ні, – кажу їм, – просто у вас дуже серйозна організація. У вас нема чуття гумору.

Вмить мої обидва слідчі насупились і один кудись вибіг. Потім приніс мені перепустку, кинувши:

– Можете йти.

За кілька днів мене було звільнено з посади старшого наукового співробітника «за власним бажанням».

Звичайно, відгук Івана Бенедиктовича на повідомлення про смерть Степана Бандери «Це вони, сволочі, його вбили» і його пояснення, хто

«вони» – це не підходило під мій «гумористичний ключ»...

ГОСТИННА ХАТА

У глухонімому Києві початку 80-х було небагато хат, що нагадували оазу в пустелі. Усі були окутані атмосферою часу, обставинами праці, побуту. Іван Бенедиктович був вільний. Він розминувся з партійними погрозами і тепер про партквиток думав тільки в одному пляні: де б його при зручній нагоді ефектно кинути їм на стіл. Він розпрощався з ідейними колегами в Інституті культури і зі своїми намірами захищати «там докторську дисертацію. Персональні гоніння закінчились. Залишився той тотальний прес, про який писав І.Франко: «Мов давить всіх один страшний якийсь тягар».

Находили «похоронки» – Валерія Марченка, потім Василя Стуса... Нарешті, прорвало Чорнобильською катастрофою. І – «перебудовою»...

Для людини, яка живе проблемами національно-культурними, стежити за пресою часів «перебудови» – це щось схоже, як стежити за скреслою рікою і ламанням криги в захопленому чеканні весни. Але для того, хто все життя чекав цієї благовісної весни, стежив за її симптомами і кров'ю серця зігривав кругом себе холодний світ – то була винагорода за страждання. Хай він витерпів багато і втратив багато, але хіба то втрати порівняно зі спокійним сумлінням і духовною свободою, яку здобув на шляху відлучення від комфортного ярма?

Після повернення з сибірського заслання я відбував п'ятирічне столярування під таким же наглядом у механічному цеху фабрики № 2 – по сусідству з будинком Івана Бенедиктовича. В обідню перерву нерідко я забігав на чай до хати «професора», умивався, сідав за письмовий стіл, де акуратно були складені нові надходження – і одразу зі столяра третього розряду перетворювався на інтелігента першого розряду. Бо головне, ким ти є в очах господаря. Бували у бувальцях, господар вельми прискіпливо оцінював публікації в українській і російській періодиці, скептично поглядав на ієрархічну драбину в літературі. Він був цілковито впевнений, що повернення до літератури відлучених авторів і вилучених книг покладе край несуттєвому падінню гідності в літературі й культурі, поверне нам утрачене обличчя.

Однак про той дар розрізняти і поважати не можна говорити побіжно. У нас, українців, де переважає «інтелігенція першого покоління», а то й просто приодягнені люди, яким «радянська влада усе дала», культура поваги не вироблена. Повага до начальника – то ще не культура. Тому що ми так зголодніли на увагу і оцінку людей культури, особливо іноземців.

Згадаймо скарги Олександра Архипенка, Казимира Малевича, та багатьох інших на брак пошанування до таланту з боку української громади. Згадаймо, як легко було знаходити готових ганьбити людину типу Миколи Зерова або академіків Михайла Кравчука чи Сергія

Єфремова...

Звичайно, це були люті часи. Але в менш люті часи, коли повернувся з заслання Василь Стус, потім – Іван Світличний... Коли повернувся я, то в Києві я був лише столярем...

ІДЕАЛ ЖІНКИ

Тут мені згадується естетичний ідеал колишнього аспіранта УНДІПу, його мрія про «струнких, вродливих, сміливих і юних»...

Згадується також ідеал жінки, яку він «оспівав» у своїх розповідях. Це фрау Ельза, етнограф кіностудії «ДЕФА», жінка великої культури, широких демократичних поглядів, антирасистка і антикомуністка, яку він після війни побачив і покохав у Німеччині. Вона йому казала: «Ти зовсім не росіянин». – «Звичайно, ні, – відповідав він. – я українець». Але ж вона мала на увазі, що він зовсім не советський офіцер. Якоюсь мірою це була зустріч понад бар'єрами – те, що зігриває душу досягненням чогось більшого за перемогу – ясності душі і розкнутости.

– Сталіна чекає така ж доля, як і Гітлера, – говорила Ельза.

Це звучало неймовірно в 1945 році. Хто тоді смів так далеко зазирати, окрім людей, вільних від тотальної отрути, яка хмарою висіла в повітрі часу? Вона йому пропонувала втечу в західну зону, але це практично означало б зречення матері й сестри. Так він і залишився з романтичними спогадами.

Очевидно, саме оте естетичне начало, таке характерне для української вдачі, і лежало від самого початку в основі неприйняття того режиму, якому довелося служити без любови й поваги. Адже червоний терор, колективізація, війни «польська», «фінська», «німецька» – це не просто явища. За ними стояв тип квадратної людини з недбалим виглядом і прокурорським поглядом. Тип людини без миру в душі, людини безсердечної, яка не вмє жити і не дає жити іншим. Тип совка, де советський спосіб життя й поведінки корелює з недбалістю в ставленні до себе і ближніх. І все це закладено в їхньому матеріалізмі й нігілізмі.

ПОДАРУНКИ

Нарешті, мені хотілося б згадати про Іванові подарунки. Він їх готував задалегідь і наперед прикидав враження.

Пригадую, ще коли ми разом жили в Пущі-Водиці, якимось навесні в неділю Іван звернувся до мене майже урочисто: «Ходім до лісу, я тобі щось покажу». Ранок був теплий і сонячний. У тихому сосновому лісі ми зупинилися на галявині і стали, як зачаровані: галявина була вся блакитна і наче співала до неба. Розквітлі незабудки застеляли геть усю галявину суцільним килимом. Ми пролежали там до обіду, боячись голосом сполохати таке диво.

В інші весни я шукав по лісі таких галявинок, але чогось подібного

не знаходив.

У пізніші роки він повторив цей подарунок. Десь за Києвом він зупинив авто біля незайманого рожевого луку. Квітучий луг у надвечірньому промінні, здавалося, молився невидимому Богові. І хотілося зібрати всіх близьких і знайомих, показати їм, щоб не забули. Цікаво, що такі образи залишаються в очах назавжди.

Пізніше, коли мене вже не було в Києві, Іван Бенедиктович повторював такі подарунки для моєї дружини з дочкою. Навесні вони вже задалегідь готувалися до тієї неділі, коли приїде Іван Бенедиктович на білому авті й запросить їх на конвалії. Десь він наперед розвідував зачарований ліс конвалій, готував вишукані делікатеси на обід, а потім відвозив їх з букетиками додому.

Звичайно, у цьому була теж якась «антисовєтчина», бо ж «не так, як у всіх», та й невідомо, про що вони розмовляли в лісі...

Коли подумати, Іван Бенедиктович народився під щасливою зорею. Його Бог милував і в рік «великого перелому», і в рік великого голоду, і в роки великої війни.

Але чи не найголовніше: Бог визволив його від лукавого після захисту дисертації, коли заведено робити вирішальний стрибок угору. Замість стрибків, він почав «робити дурниці» і стрімко падати з драбини...

Обдарований рідкісним естетичним чуттям, він виробив уміння гарно жити. Завжди тримався предковичного батьківського спадку в світі краси й добра. Він не розминувся з великими віяннями свого часу і з великими людьми свого часу, бо приносив радість і в хату Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича, і в хату Оксани Яківни Мешко, і в хату Івана Макаровича Гончара. Та й не кожен ветеран може похвалитись таким трофеєм: на книжковій полиці томик Goethe «Faust», який гортав Сергій Корольов під час спільних поїздок, розмови навколо цього. Або такий епізод: на автостраді від Берліна в Тюрінгію (по слідах німецьких ракет) їх троє в авті: Сергій Корольов з шофером, а на задньому сидінні майор Бровко читає «Вершники» Юрія Яновського. Корольов поцікавився книжкою і попросив на декілька днів – прочитати. Зокрема, його зацікавило, чи це не той самий Юрій Яновський, з яким вони разом учились на політехніці. За декілька днів книжку повернув і подякувавши сказав, що від читання отримав найбільше задоволення.

До речі, на книжки в Івана цупка пам'ять: ще нікому не вдалося замотати його книжку так, щоб було непомітно. Звичайно, багато тих книг пропало, але він достеменно пам'ятає, які було забрано при обшуках, а які хто коли взяв і не повернув. І на це нема ради...

Але зате скільки людей на світі скористалися з його бібліотеки – їх не перечеислиш.

І в кожній області України у нього є друзі, які на початку старого нового року піднесуть чарку за його здоров'я.

Але веселий пан Іван перехопить їхній тост і коротко скаже: «Хай я вам буду здоров!»

1995, грудень 2004

*Бронислав ЛАПИДУС,
полковник в отставке*

ЖИВАЯ ЛЕГЕНДА КОСМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Еще не завершились уличные бои в Берлине, а на территории Германии начала работу группа специалистов по сбору информации о немецкой ракете «Фау-2». Немного позже руководство столь специфическим подразделением было поручено Сергею Павловичу Королеву, ракеты которого в последующем открыли Космическую эру человечества. В группу «Выстрел» (так именовалось это «специфическое подразделение») входили боевые офицеры, прошедшие войну в составе воинских частей гвардейских минометов – легендарных «Катюш». Среди них оказался и майор Бровко Иван Бенедиктович. Особые полномочия, которые были ему предоставлены в сохранившихся сегодня удостоверениях, говорят о том, с каким размахом и с какой решительностью была организована работа по «Фау-2».

Несколько слов об истории создания ракет. В Германии ракетостроение перешло в фазу практической реализации раньше, чем в других странах, поскольку она интенсивно готовилась к войне. Уже в 1934 году две жидкостные ракеты А-2, двигатели которых работали на спирте и жидком кислороде, поднялись на высоту 2 километра. Ракета А-4, именно она широко известна как V-2 («Фау-2», от немецкого слова «Vergeltung», возмездие), появилась в проектах в 1936 году, но первый испытательный запуск был произведен лишь 13 июня 1942 года. На расстояние более 250 км она несла боевой заряд массой в 1 тонну. Боевое применение по территории Англии началось в сентябре 1944 года и закончилось в марте 1945-го. Всего было запущено более 1300 ракет.

Появление нового вида оружия, безусловно, вызвало большой интерес стран антигитлеровской коалиции, но задача изучения опыта Германии, конечно, каждым из государств решалась самостоятельно и, более того, все действия велись скрытно друг от друга. Как выяснилось в последующем, все принятые руководством СССР решения и действия оказались оптимальными. В сложившихся условиях, когда ракетная элита Германии, производственная и испытательная базы оказались в руках американцев, специальной группе предстояло отыскать образцы техники, документацию, оборудование, изучить их и подготовить для организации в СССР первых запусков «Фау-2» и последующих испытаний отечественных ракет, созданных на основе «Фау-2». Поставленная задача была выполнена блестяще и кратчайший срок.

В этой работе И.Б. Бровко оказался в одном строю и под непосредственным руководством ныне широко известных в истории

отечественного ракетостроения выдающихся военных ракетчиков, которые в последующем внесли решающий вклад в развитие космонавтики. Вот лишь некоторые из них: Г.А. Тюлин, А.И. Нестеренко, В.И. Вознюк, А.Ф. Тверецкий, Л.М. Гайдуков, а выполняя поручение по подбору кадров, Иван Бенедиктович дал путевку в ракетчики многим офицерам-испытателям космодромов Капустин Яр и Байконур.

Например, руководителем службы опытно-испытательных работ космодрома Байконур, который руководил подготовкой к первому пуску ракеты Р-7 С.П. Королева, стал Герой Социалистического труда полковник А.И. Носов. 24 октября 1960 года он трагически погиб во время катастрофы на космодроме. Его имя сегодня носит одна из улиц города Байконур. Вместе с А.И. Носовым служил Н.И. Кулепетов, который руководил ремонтным органом космодрома.

Руководителем Главного управления ракетного вооружения РВСН стал генерал-лейтенант Н.Н. Смирницкий. Не вдаваясь в детали, можно сказать, что деятельность этой организации непосредственно сказывалась на обеспечении возможности проведения запусков ракет с полигонов (космодромов).

Все названные мною (возможно, многих менее выдающихся ракетных «крестников» я просто не знаю), тогда еще лейтенанты, капитаны, были отобраны майором Бровко И.Б. в состав Бригады особого назначения в 1946 году.

С его участием разрабатывалась, после перевода с немецкого, документация по подготовке и запуску ракеты Фау-2 для боевых расчетов, а его должность – командир стартового дивизиона в Бригаде особого назначения – стала первой и единственной в то время в Советской Армии.

Богатый опыт, накопленный специалистами-ракетчиками на полигоне Капустин Яр, и достижения конструкторов, заложили возможность развертывания в СССР работ по созданию ракет-носителей космических объектов. Так первопроходцы-ракетчики, в рядах которых нес службу Иван Бенедиктович, проложили путь космическим достижениям Советского Союза. Начиная с 4 октября 1957 года неоднократно под девизом «Впервые в мире» мы узнавали о полетах автоматических и пилотируемых космических кораблей.

В современных оценках того периода нередко слышится разногласия. Как правило, спор идет о том, состоялась бы советская космонавтика, если бы не было «Фау-2»? Ответ лежит в другой плоскости: не состоялась бы, если бы не было таких первопроходцев космонавтики, как С.П. Королев и его соратники, как И.Б. Бровко и его сослуживцы.

18 октября 1947 года с полигона Капустин Яр они запустили первую ракету. Благодарные потомки в память о событиях того времени установили обелиск с фамилиями участников запуска. Значится там и Иван Бровко.

После этого запуска не было продолжения ракетно-космической

біографії Івана Бенедиктовича в воїнських частих і державних організаціях космонавтики, але він постійний учасник громадських заходів ветеранів і молоді, активний пропагандист космонавтики. Тільки в останні роки декілька великих акцій пройшло з його участю.

Незалежна Україна шанувала свого космонавта Л. Каденюка, а Іван Бенедиктович взяв участь в тому заході. Згадуваннями про роботу з С.П. Королевим він виступав на зустрічі в Українському культурному центрі в Москві, де йому аплодували колишні і теперішні керівники ракетно-космічної галузі Росії і України, космонавти, ветерани. Він – постійний учасник зустрічей зі студентською молоддю і дітьми. Тільки в цьому році з ним зустрічались студенти НТУУ «КПІ», НУ ім. Т.Г.Шевченка і учасники дитячого конкурсу «Космічні фантазії».

З теплотою і щирістю зустрічали Івана Бенедиктовича земляки з Полтавщини, де він став Почетним громадянином Нових Санжар.

Великий життєвий досвід, найвищий педагогічний професіоналізм, здатність викласти усно і письмово свої думки про головне, здатність співчувати і співпереживати – ось, на мій погляд, основні риси і можливості Івана Бенедиктовича, які приващують до спілкування з ним і ветеранів, і молоді.

Іван Бенедиктович є для мене гідним зразком абсолютно порядочного і мужественного чоловіка, а я хочу, щоб дуже довго продовжалося наше спілкування, щоб в міру своїх можливостей він міг скористатися цим зразком.

Здоров'я Вам, Іван Бенедиктович, і довгих, довгих років життя!

Листопад 2004 року.

Латидус Броніслав Генрихович – директор київського філіала Національного центру аерокосмічного навчання молоді України, заслужений випробувач космодрома Байконур, полковник в відставці. Служба в армії з 1954 по 1986 рік на посадах: командир танка, ст. техник АСУ ракети Р-16, зам. командира частини по вимірюванням, начальник відділу траєкторних вимірювань. Рік народження – 1935.

Василь ВАСИЛАШКО, журналіст

«УВІЧНЕНИЙ» І ГНАНИЙ

З Іваном Венедиктовичем (*за паспортом він такі Венедиктович. – Ред.*) ми познайомилися в пансіонаті в Сочі. Було 1987 рік. Разом гуляли на тривалій прогулянці, а читав йому свої вірші, він дав мені прочитати власну книжку «Космос без поетів», що вийшла у Товаристві «Знання» 1986 року, де я тоді працював ученим секретарем. Присвячена вона була Сергію Павловичу Корольову, Головному конструктору перших у світі космічних систем, засновнику практичної космонавтики з польотами навколо земної орбіти. Науково-популярне видання про нашого знаменитого земляка. Крім значного документального матеріалу, викладеного автором, довіру до його розповіді викликало, зокрема, те, що в 1945 – 1947 рр. він працював разом із майбутнім академіком С.П. Корольовим. Сталося це так. По війні Івана Венедиктовича викликали до Москви. Познайомилися із Сергієм Павловичем. Після його ув'язнення за наклепом 1938 року його зарахували до спецгрупи «Постріл». Належало виконати надсекретне завдання – зібрати все, що можливо і неможливо, про ракети ФАУ, якими німці обстрілювали Англію.

З книги постає картина Німеччини після нищівної поразки. Підземний завод біля містечка Бляйхероде першими захопили союзники і вивезли звідти обладнання і креслення, власне все, що стосувалося виробництва ФАУ-2. Тільки уламки й сміття валялись у цехах та ще поряд уцілів крематорій. Одержавши посвідчення на особливі повноваження з правом їздити і мати доступ скрізь і всюди в окупованому нашими військами секторі Німеччини і країнах Центральної Європи, разом із Корольовим він мотався то в Польщу, то в Чехословаччину, то в Австрію. Літаком, авто. З охороною і без. За клаптиками креслень, уривками і недоумками листів, з розмов, на які викликали бодай хоч віддалено причетних до створення і розгортання чудо-зброї «третього рейху» – ракет, з усього цього спецгрупа «Постріл» збирала цінні конструкторські й технологічні відомості про надбання німецької наукової та інженерної думки. Обнищпорили випробувальні полігони на балтійському узбережжі, не менш старанно і пильно, ніж археологи, шукали, а знайшовши – ліпили зі скалок макет головного надсекретного «виробу». Реконструювали спочатку корпус ФАУ, потім, розширивши базу даних, і набувши певного досвіду, що дало змогу спокійніше і послідовніше вести дослідження, створили в Бляйхероде інститут РАБЕ, залучили до роботи німецького професора Гретруба, якого виманили із самих Сполучених Штатів.

Тим часом паралельно розгортали велику роботу в Союзі. Запуск ФАУ-2 у жовтні 1947 року виявився вдалим. Це зняло певні сумніви. Отже, просуваються не в хибному напрямі. Корольов був невтомний, його талант, спираючись на перші здобуті успіхи, блискуче перевершив найсміливіші сподівання. Мине три роки, і в 1948-му буде виведено на старт радянську, чисто корольовську ракету, кращу за ФАУ-2!

Коли Іван Венедиктович поцікавився моїми враженнями від книги, я сказав, анітрохи не покрививши душою, що вона читається як захоплюючий пригодницький роман. Авторіві вдалося розкрити надзвичайно тонку сферу – психологію творчості в досягненні конкретного історичного видатного прориву в науці і техніці. Написане здавалося посібником для реалізації природних талантів, на які така щедра наша земля, аби допомогли їм самоствердитися. Багатючий фактаж, жвавий і нестандартний літературний стиль, а головне – щира, без сюсюкання, любов до Сергія Павловича Корольова, який гартував тіло і дух змалку, від перших свідомих літ. Юнаком учився на власні кошти, заробляючи гроші, де тільки міг. Був вантажником, був і «летючим поштарем», продавав і розносив екстрені випуски газет. У зрілості вражав зібраністю та організаційним талантом, колосальною тренуваною пам'яттю, ерудицією. Під пером автора С.П. Корольов поставав як видатна особистість, з глибоким закоріненням в українську і світову культуру, освіту й науку. Улюблені письменники – Лев Толстой, Тарас Шевченко, Михайло Коцюбинський, Юрій Яновський, Михайло Лермонтов, багато хто із зарубіжної класики. Все життя любив слухати і сам добре співав українські пісні, особливо «Дивлюсь я на небо». Її, на радість Генеральному конструктору, заспівав у космосі перший космонавт з України Павло Попович, якого Корольов виряджав у політ.

Приємно було усвідомлювати, що наша земля – колиска його генія, який зростав у мистецьки обдарованій сім'ї Москаленків; мати і наставниця його, Марія Миколаївна, викладала українську мову. Це надихнуло мене написати вірш з одеського періоду його життя: «Корольов читає «Кобзар»:

Безхлібна Хлібна гавань, дим і згар,
У зморшки літ журбу ховає осінь...

Цю невелику за розмірами поему вмістили в шевченківському випуску головної на той час у республіці газети «Радянська Україна», яка виходила великим тиражем, потім передрукували за кордоном, у Польщі, в україномовному «Нашому слові».

Розповідаючи про Корольова, Іван Венедиктович певною мірою засвідчував і своє літературне обдаровання, і педагогічний хист. Яка скрупульозна увага до розвитку Сергія дітям – з огляду на думку Льва Толстого про те, що враження перших літ від народження визначають характер і долю кожного з нас як людини до скону. Цей благословенний вік Сергія минув у Ніжині, під крилом мудрої і колоритної бабусі Марії Тимофіївни. Вечорами із завмиранням серця слухав її розповіді – різні

бувальщини про козаків-характерників, народні казки про гусей, килим-літак та безліч інших, що ніколи не повторювалися. Чудова й настирлива бабця й сама не могла не захоплювати. Зі своїми неперевершеними за смаком ніжинськими огірочками вона знайшла дорогу аж до царського столу. Корольов показував знімок її молодою. Двічі перемагала на конкурсі ніжинських красунь, адже й тоді влаштовувалися такі, лише без сьогоднішньої помпи і двозначності. Добре грала на скрипці. Мала неабияку силу волі. Дідусь, Микола Якович, добродушно жартував: «Як скаже, так і буде. Матимеш її вдачу, Сергію, – матимеш крила!» І як у воду дивився. Вчитися спонукали мамині брати, Василь і Юрій, студенти Ніжинського інституту. На лекції їздили дивним тоді транспортом – велосипедами. Вдома влаштовували родинні вистави, давали концерти, бо всі гарно співали.

Їй-право, не дарма звело їх у сорок п'ятому відповідальне надсекретне завдання! Пишучи про Корольова, Іван Венедиктович спроквола переплітався з ним у розповіді і своєю долею. Це відчує донька Сергія Павловича, Наталя, в дарчому написі на своїй книзі про батька назвавши Івана Венедиктовича «соратником Корольова».

Корольов – акуратист. А хто знає Івана Венедиктовича, в один голос усі відзначають таку ж рису і в нього: завжди все на місці, до ладу, порядок у бібліотеці, охайність зовнішнього вигляду. Корольов – обережний, але рішучий, рішучість Івана Венедиктовича увела його в коло правозахисників, а обережність урятувала від тюрми. Корольов працював день і ніч – так працює і він, чиє ім'я увічнене на стелі першого космодрому за Волгою, звідки злітали у космос, дивуючи світ, наші славні ракети.

З журналу «Київ». – 2004. – Ч. 4-5. – С. 134-138.

ПРО ДРУГА – КРИЗЬ ВІДДАЛЬ РОКІВ

Винуватцям ювілейних торжеств прийнято говорити добрі слова. Однак є люди, про яких думаєш не тільки у зв'язку з цією нагодою, бо ввійшли вони в твоє життя як частка біографії, життя.

Моє знайомство з Іваном Бенедиктовичем припадає на далекі вже 50-ті роки, коли ми були аспірантами Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Хоч кожен аспірант був заклопотаний своєю справою, виконував свою роботу там, де для цього були найліпші умови (найчастіше – в бібліотеці Академії Наук), однак нерідко проводилися різні заходи й у самому інституті, під час яких ми принагідно зустрічалися. Іван запам'ятався як людина вже значно старша за мене, завжди по-військовому підтягнута, з погідним, доброзичливим, дещо іронічно-усміхненим поглядом. У його ході, манерах відчувалася впевненість бувалої людини. Розповідали, що він – офіцер у відставці, заслужений фронтовик, пройшов усю війну, був одним із перших командирів славних «катюш», а цю справу, мовляв, не довіряли абикому. Яюсь під час розмови зі мною він поцікавився, звідки я родом (із Західної Білорусії). «О-о, то я знаю ці місця. Частина, в якій я служив, у 39-му році визволяла цей край». І став згадувати міста Берестейщини, в яких він бував.

Я в нього тоді не викликав якогось інтересу, і він мені видавався представником «партійної» частини нашого суспільства, одним із тих, на кому тримається режим. Таке переконання нібито підтверджувалося ще й вибраною ним темою дослідження – він писав дисертацію про творчість Олесея Гончара, який прославляв «визвольну місію Радянської армії», був одним із класиків соцреалізму. Я ж ріс і формувався в середовищі, яке з глибокою неприязню ставилося і до колгоспно-кріпосницької радвледи, і до «рідної» Комуністичної партії.

Пригадується, я був на Бровковому захисті дисертації в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка. Захист був успішним, до Івана підходили колеги, знайомі, гаряче його поздоровляли. Він залишився працювати в університеті, що в той час могло означати або рідкісну удачу, або підтримку дуже впливових осіб. Одне слово, все це ніби підтверджувало належність його до істеблішменту, тим більше, що невдовзі він і очолив парторганізацію філологічного факультету.

Яюсь у міжчассі один із моїх знайомих переконував мене: не думай,

що він (тобто Іван Бровко) такий, як тобі здається, він проводить велику патріотичну роботу серед студентів. Тактика мовчазної опозиції багатьох із нас нічого не дає, необхідно висуватись, і лише на впливових позиціях є можливість щось робити. Більше було б таких, як Бровко, і ми не були б у такому жалюгідному становищі. Він навів і деякі приклади з його діяльності. Приємно було це чути, проте вірилось – не вірилось цьому...

Хоча я працював на периферії («погодинником» у Житомирському педінституті), проте часто бував у Києві, гнаний провінційною бездуховністю, шукав тих, із ким можна було хоч поговорити, дещо цікаве почути. Одного разу на початку 1959 року зустрічаю свого давнього друга, однокурсника ще зі Львівського університету, Євгена Сверстюка, який уже був звільнений за свої погляди з роботи в Полтавському педінституті і зараз проживав на квартирі Бровка в Пущі-Водиці. Запросив приїхати до них.

Приємно було холодного зимового вечора зібратись у затишній і теплій кімнаті (нас було троє), вволю і вільно подискутувати на літературні, громадсько-політичні, філософські теми. Зрозуміло, це були «дисидентські» розмови. Я вперше зі здивуванням і захопленням прислухався до розповідей, міркувань Івана Бенедиктовича. Радісно було усвідомлювати, що ще тліє, хоч і в попелищі, прихована від стороннього ока іскра національного духу, безжально нищеного й розтоптаного, залитого брудом брехні нашими підступними завойовниками.

Ця зустріч для мене виявилася «доленосою». Через місяців два з цього часу помітно посилив за мною контроль завідувач кафедри української мови Житомирського педінституту Т.В. Баймут. Не порадувало його й те, що в травні я захистив дисертацію. До цього розхвалював мої заняття зі студентами, обіцяв перевести з «погодинників» у штат, а тут раптом став посилено радити подати на конкурс в інший вуз, бо «в Житомирі нема перспектив». Лише значно пізніше я довідався, що «органи» цікавилися в нього, з ким я контактую і на які теми веду розмови (так прагнули виявити сітку «таємної організації»).

Я послухався «добрих» порад Т.В. Баймута, хоча Житомир, майже передмістя Києва, мене найбільше влаштовував.

Щоб забезпечити мій успіх на конкурсі в іншому вузі і тим самим тихо й безконфліктно позбутися «підозрілої особи», мені видали якнайкращу характеристику. Саме оголосили конкурс у Вінницькому педінституті, де мене з 1 вересня 1959 року прийняли на посаду старшого викладача. Проректор з наукової роботи Б.М. Білий, який у той час виконував обов'язки ректора, запросив мене на співбесіду. Ознайомившись із характеристикою, списком наукових публікацій, розпитавши про мої наукові плани на майбутнє, пообіцяв усіляку підтримку. За його наполяганням мені незабаром надали двокімнатну

квартиру, хоч і вкрай занедбану, але я сприйняв це як несподіваний дар Неба. Тут же завідувач кафедри М.Т. Доленко став виявляти всілякі знаки уваги, запрошувати в гості, запропонував разом із ним написати вузівський посібник з української мови.

Але ця ейфорія тривала недовго. Раптом завкафедрою, як обманутий у своїх найкращих сподіваннях, став при інших демонстративно принижувати мене, присікатись. Викликав якимось і ректор Ткаченко, став розпитувати, як живу, чи ображений на радянську владу (що мене здивувало), чи немає серед моїх знайомих непевних осіб, наприкінці побатьківському порадив уникати підозрілих контактів, зокрема, «з деякими хлопцями, що в Києві». Ідеологічна боротьба, мовляв, загострюється, ви людина молода, недосвідчена, можете поламати собі життя.

Але все це були дрібниці. Одного разу в другій половині дня під'їжджає до нашого будинку «бобик», розшукали мене і вручили повістку військкомату, щоб я негайно збирався на військові збори (з адміністрацією інституту вже погоджено). Відвезли у військову частину, що в Хмільнику на Вінниччині.

Так почалася моя несподівана військова служба. Доручили мені як офіцерові запасу підрозділ, з яким потрібно було проводити заняття, нести службу. Одного разу під час політзаняття в полі підходять двоє: «Кто здесь лейтенант Горбачук? Пойдемте, вас вызывают». Показують мені посвідчення і так суворо, грубо: «Мы – следственные работники КГБ, вызываем для дачи показаний». Скоромовкою назвали прізвища: Собко, Калашник. Їх цікавило, що я знаю про «буржуазних націоналистов Бровко и Сверстюка», де я з ними познайомився, в яких місцях і коли зустрічалися, на які теми вели розмови. Мене охопила тривога, блискавично промайнула думка: головне в цій ситуації – не розгубитися, не сказати чогось зайвого. Намагаюся триматися «бадьоро»: Сверстюка і Бровка знаю з аспірантури, хіба можна було їх обминути? Але нічого спільного з ними не маю. Нарешті припирають конкретно: «И не бывали в одной компании с ними, в частности, на квартире Бровко?» – «Не був». – «И не знаете, где он живет?» – «Чув, що десь далеко від Києва, нібито в якійсь Пущі, але адреси не знаю».

Ця заява їх вкрай обурила. Тут вони почали кричати, всіляко погрожували, залякували арештом, очними ставками в Києві і за «соучастие» у зловмисній діяльності Бровка та Сверстюка посадити в тюрму. Один із них дістав із кобури пістолет і став переді мною маніпулювати. Потім пістолет поклали на стіл і, ніби випадково забувши його, вийшли. На що розраховували цим примітивним трюком? Тут же у кімнаті був телефон, періодично кудись дзвонили.

Раптом: «Собирайтесь, отвезем в Винницу». – «Як же військова служба, підлегли мені солдати?» – «Мы все уладим».

Під'їхали до будинку обласного КДБ. Я думав, що поведуть у підвал,

але відпустили додому, попередили, щоб не надумав будь-кому повідомляти про це, щоб завтра з'явився на дев'яту годину ранку (вказали, в яку кімнату) і щироюсердно про все розповів.

Який тут міг бути сон?! Цілу ніч думка, як той маятник, билася між варіантами: зізнатися – не зізнатися. І все ж вирішив триматися, що вже буде, раніше обраної лінії.

У призначеній кімнаті зустріли мене вже троє. Коли почули, що мені нема чого змінювати показів, бо вчора сказав правду, то на цей раз не зчинили гвалту, а стали всіляко паплюжити Бровка: він, негідник, рятує свою шкуру, все валить на вас і Сверстюка. Він підтверджує, що ви в нього були на квартирі і в його присутності вели антирадянські розмови. Ми вже все знаємо від Бровка. Він сам вважає вас націоналістами. Пригадуєте, коли ви вже полягали спати, він, сидючи на своєму ліжку, заявив: «Як приємно було поговорити з націоналістами». І не думайте, що Сверстюк мовчить». Мене ця деталь ніби громом уперіщила: дійсно, все саме так і було! Виходить, Бровка справді все розповів? Сверстюк не може цього зробити. Адже й він, напевно, не зможе заперечити самого факту свого і мого перебування у Бровка. А це вже два свідки. Що робити?

Але невпевненим, мабуть, голосом продовжую «пручатись»: «Бровкові вірите, а мені ні?!»

Аж у цей момент заходить ще з кимось сам начальник обласного КДБ. Підсів до мене, став розпитувати про роботу, про сім'ю, житлові умови. «Вот видите, у вас нет оснований жаловаться на советскую власть. И на работе вас ценят, и студенты хвалят. Мы это знаем. Но вы стали на скользкий путь. На этот раз мы никого не собираемся наказывать, но считаем необходимым предупредить. Вот вы запираетесь, отрицаете то, что нам доподлинно известно: себе то мы верим!» Останню фразу з різкою інтонацією повторив кілька разів. «Нам известно, когда вы прибыли, о чем говорили, когда уехали. На следующее утро вы еще катались на лыжах».

Я був вражений почутим. Значить, нема рації далі заперечувати встановлений, добре відомий їм факт, бо це й так уже ускладнило мою позицію. Важливо, пояснюючи мої стосунки з Бровком і Сверстюком, не обмовитися, не сказати в такому стані чогось компрометуючого. Запропонували писати пояснення, у якому я наголошував на філософському і літературному характері розмов.

Стало «ясно», що Бровка все розповів. Але як попередити Євгена, довести до його відома зміст моїх свідчень, щоб ми на слідстві (я чекав і цього) говорили приблизно одне? Їх не лише ця зустріч цікавила, а й особливо попередні контакти, коло знайомих. Обміркувавши це з дружиною, доручаю їй поїхати до Києва нібито в своїх справах, зустрітися там із Євгеном Сверстюком і передати йому листа. По дорозі

вона помітила «хвіст» і листа знищила. На домовлене місце побачення зі Сверстюком з'явилось і два гевали. Розмова не вийшла, вдалося похапцем сказати пару фраз, які не могли висвітлити ситуації.

На цьому нібито обійшлося. По якісь часі ми зустрілися з Євгеном. Він розповів, що все тоді було записано на магнітоплівку. Сусідня з Бровковою кімната була порожньою, цим і скористалися кегебісти. На Івана вони назбирали чимало матеріялу, робили обшуки в його квартирі («негласні» й «гласні»). Попотерзали його спершу на допитах у різних кегебістських та партійних органах, потім виключили з «розуму, честі і совісті нашої епохи», зняли з роботи. Не порохувалися з тим, що він пройшов війну, на фронті «від» і «до» воював за їхнє благополуччя.

Органи, беручи до уваги напрям, характер діяльності Івана Бенедиктовича, звернули на нього пильну увагу, «облаштували» його квартиру відповідною апаратурою і кожній новій жертві, яка попадалась, пояснювали, що це з вуст Бровка у них така інформація, і вимагали «чесно» розповісти про нього і його знайомих. Так розкручували «клубок антирадянської змови», а серед обивателів потім розпускали чутку, як вони тонко спрацювали, своєчасно рятували радянських людей від змовників-націоналістів, розкривши в зародку їхню організацію.

Іван Бенедиктович пройшов тернистий шлях. Ті, що під час війни відсиджувалися в тилу в добрі та достатках, тепер кусали його, переслідували. І за що? За ставлення до русифікації, за правдиве слово, сказане в колі найближчих друзів.

В один із приїздів до Києва я розшукав Івана за новою адресою (по вул. Будівельників). На цей раз ми говорили в квартирі так, щоб «вони» не розібрали навіть, хто заходив. Блукали потім вулицями, він розповів про свою одиссею, про донос на нього племінника, якого він пригрів, про перипетії допитів, гонінь, як обшукували навіть матір, сестру.

А мені кожен раз, коли займались мною «органи», нагадували і той, вчинений у Бровка, «злочин»: мовляв, ось ще звідки тягнеться хвіст антирадянщини! У Кіровограді в 1972 році, коли звільняли з роботи за читання й поширення самвидавської літератури (причому цей факт не був доведений), за контакти з Є. Сверстюком, приплюсували й «розмови на квартирі в Бровка». У 1976 році, коли в Донецьку допитували у справі Олекси Тихого, нагадали, що допустили щодо мене невинуватий лібералізм ще тоді, «коли розслідувалася справа Бровка і Сверстюка». Начальник слідчого відділу КДБ Донецької області Мельников висловив «крайнее недоумение», як, учинивши такі злочини, я залишився на волі? У його практиці такого ще не було!

Подумати тільки, за що переслідували «найвільніших у світі радянських громадян»! Аж ніби самому не віриться, що такий жах міг бути. Яка машина була задіяна, скільки коштів поглинала, щоб спіймати людину за необережно сказане слово й жорстоко покарати її! І хоч скільки тривог

завдало мені знайомство з Іваном Бровком, я радий, що ця людина зустрілася на моєму шляху. Завдяки таким живе наша Україна. Адже він, будучи лояльним, славлячи тріумфи вождів, зробив би таку блискучу кар'єру. Однак синівське почуття до знедоленого народу змусило його зректися «лакомства нещасного», піти по небезпечному, тернистому шляху.

1994

Василь ЯКІВЧИК, лікар, м. Городенка Івано-Франківської обл.

І СЛОВОМ, І ДІЛОМ

1969 рік для мене був надзвичайно багатим на знайомства. Цьому в значній мірі посприяло те, що я тоді більше півроку перебував у Києві на медичних курсах із терапії. За цей час мені пощастило познайомитися з такими непересічними людьми, як Б.Д. Антоненко-Давидович, Данило Шумук, Євген Сверстюк, Оксана Мешко, Василь Скрипка та з іншими не менш відомими захисниками прав людини та української незалежності.

Деся у червні того року я зайшов до Євгена Сверстюка і він мені запропонував разом із ним відвідати Івана Бенедиктовича Бровка. Дорогою він сказав: «Це цікава людина, і знайомство з нею тобі піде на користь».

Минуло з того часу більше 35 років. Наше знайомство переросло в міцну дружбу. Нас єднало те, що ми обидва були глибоко переконані в одному: Україна обов'язково має стати вільною і незалежною державою, інакше в колоніальних умовах її чекає сумна і трагічна доля. Історія поставила перед нашим народом вибір: бути нам як нації чи не бути.

На ті часи такі погляди не обіцяли нічого доброго, і незабаром нам, як і багатьом іншим з такими переконаннями, довелося пережити все, аж до репресій включно. Та всупереч усьому цьому це нас ще більше об'єднало і зблизило.

Іван Бенедиктович виявився справді цікавою людиною. Він мав величезний життєвий досвід, адже йому судилося пережити три голодомори – 1921, 1933 і 1947 років, пройти три війни – польську, фінську і Велику вітчизняну. Усе це наклало відбиток на його погляди та переконання, в центрі яких завжди були інтереси України, її історія, культура, мова. Привертав він мою увагу (та й не лише мою) своїми досить ґрунтовними знаннями з історії України, літератури, а особливо педагогіки, зокрема, народної, і психології. Педагогіку він не без успіху читав студентам Київського університету, нерідко дозволяючи собі в лекціях аргументацію, яку потім кегебісти потрактували як «націоналістичну» і позбавили його роботи в університеті за надуманим мотивом – «профнепригодність». Непридатним для них виявився кандидат наук, доцент з досить солідним педагогічним стажем, який уже тоді мав друковані праці з педагогіки й методики літератури. Та не ці критерії були визначальними в оцінці кадрів.

Привертала мою увагу також його багатюща домашня бібліотека, в якій, по суті, було все або майже все з українознавства, починаючи від творів Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Володимира

Винниченка, Олександра Олеся, Богдана Лепкого і кінчаючи забороненими творами Павла Тичини, Володимира Сосюри, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюби. Іван Бенедиктович довіряв мені, і я був уважним читачем рідкісних книг з його бібліотеки. Скажу, що я там уперше побачив 16-томний «Кобзар» Т. Шевченка, де після кожної поезії був коментар таких визначних шевченкознавців, як Зайцев, Смаль-Стоцький, Крип'якевич і Кубійович. До речі, цим унікальним джерелом знань користувалися також і студенти університету, звичайно, яким господар довіряв.

Звичайно, в тоталітарних умовах така бібліотека не могла довго протриматись. У травні 1960 року кегебе розгромило її, завантаживши книгами «Волгу» і перевізши їх у свої сховища на Володимирській вулиці, прихопивши заодно й господаря бібліотеки. Та життя показало, що домашня бібліотека Івана Бенедиктовича – незнищенна. І сьогодні нею користуються всі, кого цікавлять проблеми україністики. Вона тоді відіграла і тепер відіграє дуже важливу роль у формуванні національної свідомості молодих, а це вкрай актуально.

Я дорожу своїм знайомством з Іваном Бенедиктовичем ще й тому, що саме в його оточенні мені пощастило зустрітись й познайомитись з виключно цікавими для мене людьми. Це в переважній більшості були шістдесятники, а також вузівські викладачі, вчителі, лікарі, молоді поети, художники, як правило, люди національно свідомі й політично активні. З багатьма з них я підтримую зв'язки і по сьогодні. Квартира Івана Бенедиктовича служила своєрідним центром, де перехрещувалися дороги однодумців-патріотів майже з усієї України. Мене тоді не раз викликали в КДБ і попереджували, щоб я більше не їздив і не ходив до «націоналіста» Бровка, інакше, погрожували вони, доведеться розігнати і ліквідувати «этот националистический штаб». Нам, звичайно, відомо було, що квартира Івана Бенедиктовича прослуховується і проглядається наскрізь, а тому, зустрічаючись, ми дотримувалися правил обережності, аби не провокувати кегебістів. І це нерідко нам вдавалося.

На довгому шляху мого спілкування з Іваном Бенедиктовичем багато було такого, що запам'яталося на все життя, хотілося б детальніше зупинитись тільки на одному факті, який, на мій погляд, вартий особливої уваги. Мова йтиме про сумновідомий 1972 рік, коли на голови шістдесятників, наших друзів і близьких людей, посипалися жорстокі репресії – арешти, суди, ув'язнення. Багато тоді сімей ув'язнених залишилися без годувальників, багатьох репресованих було позбавлено роботи, залишено їх без засобів існування. Треба було шукати якийсь вихід із цього вкрай скрутного становища.

Іван Бенедиктович його знайшов. З цією метою він поїхав до Івано-Франківська, де зустрівся з Григорієм Васильовичем Стефанківим, своїм давнім і надійним другом. Вони домовилися з Українською Греко-Католицькою Церквою (яка тоді була в підпіллі) про допомогу київським репресованим і сім'ям ув'язнених. Грошова допомога Церкви пішла від Стефанківа через руки Івана Бенедиктовича. Для її розподілу він обрав

посередників, серед яких був я, а також київська учителька Парасковія Гете і Василь Скрипка, тодішній київський дисидент, а потім – професор Криворізького педінституту. Зокрема, я особисто вручав грошову допомогу Б.Д. Антоненку-Давидовичу, Миколі Лукашу, Валерії Андрієвській, Леоніді Світличній, Світлані Кириченко (дружині Юрія Бадзя), Людмилі Семикіній і дружині Василя Стуса Валентині Попелюх. Така допомога з перервами надходила протягом майже трьох років. Крім грошової, практикувалась також і незначна матеріальна допомога. Щороку в літньо-осінній час Іван Бенедиктович приїжджав машиною до мене в Гельмязів, що на Черкащині, де я працював лікарем у районній поліклініці. Заготовлені мною фрукти й овочі ми вантажили в машину і везли в Київ. Звідти я розвозив ці продукти сім'ям репресованих.

І останнє. У березні 1980 року я зайшов до Івана Бенедиктовича і застав його в піднесеному настрої. Виявляється, він щойно повернувся від Антоненка-Давидовича, де зустрівся з Василем Стусом. Останній справив на нього надзвичайне враження. Високий, стрункий, з мужнім і рішучим виразом обличчя, а головне – незборимий у своїх патріотичних переконаннях. Це тим більше Івана Бенедиктовича полонило, що говорився у ті гнітючі брежневські часи, коли почуття української національної гідності особливо зневажались і переслідувалися. Під кінець розмови Стус сказав, що, повернувшись із таборів, він застав Київ ніби в заціпенінні, люди якісь перелякані, похмурі, мовчазні, колишні співробітники з Інституту літератури при зустрічі переводили розмови на побутові теми і, прощаючись, кудись поспішали. І додав: «Хоч повертайся назад, у табори, де залишилися мої друзі, з яким завжди можна було і поговорити, і душу заспокоїти». На жаль, цей невеселий жарт невдовзі перетворився в гірку для нього реальність.

Іван Бенедиктович часто навідувався до мене на Черкащину в Гельмязів, де я завідував терапевтичним відділом лікарні, коли провідував рідні йому Кобеляки на Полтавщині. Вечорами за чарчиною точилися довгі наші розмови про минуле, сьогоденне й майбутнє. В основному, це стосувалося України, літератури, мистецтва, психології творчості, української мови. В мене з Іваном Бенедиктовичем були Євген Сверстюк, покійний Василь Микитович Скрипка. В 1977 році, коли я був змушений покинути Черкащину і переїхав працювати в Андрушівку Житомирської області, Іван Бенедиктович був один раз в Андрушівці, де я йому показав всі ті будівлі Терещенка, що вціліли після революції і другої Світової війни. На жаль, Іван Бенедиктович не побував у моєму рідному Покутті, в селі Серафінцях.

Іван Бенедиктович був і залишається для мене по духу батьком, братом і другом. У 1970 році, коли нас на кожному кроці сіпало КГБ, Іван Бенедиктович сказав мені: «Не бійся, не вір, нічого не проси». Потім я сам особисто переконався у різних плітках та фантазіях працівників КГБ. Івана Бенедиктовича, покійного Василя Скрипку та мене було взято «на приціл», часто нас шарпали працівники КГБ. Це тривало з 1972 до 1986 року. Найбільш дошкульними були 1977 та 1980-1982 роки.

В останні роки я через фінансову скруту рідко буваю в Києві та в гостинній хаті Івана Бенедиктовича. Слава Богу, що ми дочекалися проголошення незалежності України, збулися наші сподівання. Але найбільш радісним є те, що ми одержали відповідь на Шевченкове пророцтво:

...Коли
Ми діждемось Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Ми, друзі Івана Бенедиктовича, діждались народного президента – Віктора Ющенка, – нашого українського Вашингтона. Минають роки, все минуле наче довгий сон, у якому було багато негараздів, лише хвиливі радості давали нам відчуття справжнього життя.

Такий він, Іван Бенедиктович, – скромний і добрий, мужній і обережний. Свій синівський обов'язок перед своїм народом він виконував словом і ділом. Словом тоді, коли в шкільних класах і в студентських аудиторіях давав уроки і читав лекції, формуючи у молоді, всупереч догматичній педагогіці, зерна національної свідомості і національної гідності. Ділом – коли організовував грошову і матеріальну підтримку своїм репресованим колегам і їхнім сім'ям.

Це завдяки їм, таким, як Іван Бенедиктович, «не вмирає душа наша, не вмирає воля». І не вмере! Як би не хитрували імпершівіністи, повороту назад, у рабство, у новий союз нема і не буде!

Січень 1995 року

У ПОШУКАХ СВОЄЇ ТРОЇ

Інститут культури, заснований у Києві на базі якихось республіканських курсів підвищення кваліфікації при Мінкультури УРСР, студенти жартома називали «Соколовским хором у Яра». Він був на околиці міста, біля нинішнього Царського села, його очолювала номенклатурна одиниця, кандидат наук без вищої освіти. Набирали фахівців хіба що на відділення хорового диригування, а решта прийшли сюди за дзвінками «згори»: родинних, приятельських, політичних, службових та хто зна ще яких.

Попервах мені, журналістові, не було до кого прихилити голову, з ким поділитися думками. Найбільшу нудьгу навівали збори та заняття в мережі партійної освіти. Але одного разу, никаючи коридорами гуртожитку, відведеного під навчальний корпус, я випадково потрапив до аудиторії на якийсь там марксистсько-ленінський семінар, що ним керував сивий, стрункий, доволі симпатичний чоловік, доцент-психолог. Мені одразу сподобалася його невимушена, смілива розмова на соціально-політичну тему; з приводу неї виникла серед студентів суперечка, яку ніхто не намагався гамувати і, що найприємніше, те засідання аніскільки не скидалося на ті традиційні читання, які запроваджували райкоми.

Не знаю чому, але мені захотілося заприятелювати з керівником, моїм старшим колегою, який відрекомендувався Іваном Бенедиктовичем Бровком. Ми разом, не змовляючись, вийшли з приміщення і попрямували до «Евріки» на каву. В розмові за чашкою кави з'ясувалося, що ми земляки з Полтавщини, працювали водночас в університеті, та й наші долі склалися однаково: мене вигнали з аспірантури на «вільні хліби», а Івана Бенедиктовича позбавили роботи за «націоналізм». Він мені сказав, що в нього робили ретельний обшук, забрали цілу бібліотеку та так і не повернули жодної книжки. Але дещо збереглося... Мабуть, тоді я довідався, що його врятувало від ув'язнення те, що він фронтвий «катюшист», працював під Берліном на віллі Франк над запуском німецьких ФАУ, зустрічався там і працював із Сергієм Корольовим, згодом обживав ракетодром на Волзі в Кап'ярі.

Можна сказати, ми відкрилися нарозпаш один перед одним. Я з першого ж разу збагнув, що Іван Бенедиктович не просто педагог і науковець, а насамперед – чесний і незламний українець. Він, як і я, поволі, крок за кроком, шукав у житті власної стежки і прагнув, ідучи за революціонерами духу – Шевченком, Франком, Лесею Українкою, –

знайти своє місце в лавах борців за самостійну, державно й економічно незалежну батьківщину, яка б назавжди вирвалася з цупких обіймів «старшого брата».

Пригадую, в нашій розмові про «Енеїду» я сказав, що Олесь Гончар назвав цей твір Котляревського вікопомним пам'ятником загиблій Козацькій Трої. Івану Бенедиктовичу сподобалось таке бачення «Енеїди». Але коли мова зайшла про «Прапорonoсці» Олесь Гончара, про визвольну місію Радянської армії в Східній і Центральній Європі, мій колега задумався і сказав: «Визволення від рабства завжди і скрізь сприймалось як дар Божий і поціновувалось найвищою вдячністю. Визволення від фашистського рабства заслуговує теж на вдячність. І це правда, така реальність, але ж правда й те, що радянська армія, визволивши народи Східної і Центральної Європи від фашистського рабства, одночасно принесла їм своє, сталінське рабство, свій, червоний деспотизм. Створилась парадоксальна ситуація: визволені народи змушені були переключитись на боротьбу зі своїми визволителями. І ця боротьба розтягнулась на довгі десятиріччя. Така вона, визвольна місія Радянської армії, – неоднозначна. Причина проста: Радянська армія – імперська армія, і цим все сказано. На щастя, імперії не вічні: вони приходять і відходять, як непрошені гості, залишаючи по собі страшну розруху, страждання і... власний крах. Впевнений, що така ж доля чекає й «імперію зла». А от Козацька Троя – це чудово! Ні, не тронка, а – Троя!

Згодом Іван Бенедиктович приніс мені почитати «Мрію про Трою» Генріха Штоля із серії «Життя славетних людей». Він переказав найважливіші вузли цього біографічного роману про Шлімана, який, одержимий ідеєю, облишив своє купецтво і всі капітали віддав на пошуки живих слідів «Іліади» й «Одіссеї» на теренах давньої Греції. І – знайшов!

«Так і нам доведеться викопувати свою Трою – Україну». Я взяв з його рук аркушик із цитатою, яка, на його думку, мала розтлумачити, чому Шліману поталанило відкрити античні руїни: «Генріх Шліман залишається для всіх патріархом, адже без його наполегливості, без його мужності, без його сили переконання, без його віри у своє покликання і в досяжність висунутої мети археологія й понині не вийшла б із дитячого віку... Без мрії про Трою, яку плекав убогий сільський хлопчина, можливо, й досі Троя не була би знайдена. Археологію в сучасному розумінні слова не можна уявити без першопрохідницької праці Шлімана».

Відтоді я й замислився над такою крутою й вибоїстою дорогою великого інтелігента, скромного, але негідного воїна духу Івана Бенедиктовича Бровка. Він повсюди для мене в перших лавах: на фронті – біля гвардійських мінометів, на ниві науки – в пошуках пракоренів свого народу та його історичної вдачі, за кафедрою – в ролі мудрого, самовідданого лектора... Україна для нього не лише земля, де він народився, виріс і трудиться, це – його колыска, його мрія, його Троя.

Наостанок згадаю ще один випадок в Інституті культури. На партійних зборах обговорювали «негідний» вчинок проректора заочної

частини, комуніста Григорія Аврахова: він перевіз за кордон у жакливі часи брежневщини рукопис Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Це, звісно, розцінювали як тяжкий злочин перед батьківщиною, відступництво, зраду!.. Секретар партбюро Парасунько, колишній «смершовець» і голова обласного комітету держбезпеки, як його прозивали в інституті за христопродавство, «отець Онуфрій», виступаючи, сказав, що цей крок Аврахова рівнозначний тому, якби наша військова частина перед боєм отримала «ереси» («Ереси» – ракетні снаряди, «катюші». – Ред.), а завтра, вранці, під час атаки, вони опинилися у руках ворога...

У залі запала мертва тиша. Всі затамували подих. І той же «непідкупний» голос почав вимагати найвищої партійної (а це відомо: й судової) кари для «відщепенця». Мені хотілося на мить зникнути геть, щоб не бачити піднесених рук. Але я сидів поруч з Іваном Бенедиктовичем і стежив, як навколо нього тягнуться вгору розчепірені долоні, як хижо світяться погляди, як мстиво посміхаються вуста. І лише мій сусід, мовчазний, незрушний, був єдиним, хто утримався від нестримного свавілля і... не проголосував.

25 листопада 1994 року

БУДИТЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ДУХУ

Після політичного потепління 1953 року вкотре вже воскресала, підтримувана студентською молоддю, київська національна інтелігенція, митці старшого покоління, переслідувані та цьковані десятиріччями. Це передусім Володимир Сосюра, Максим Рильський, Юрій Яновський, Борис Гмиря та ін. Особливо ті, хто загартованим і незламним повернувся з ГУЛАГів, як Борис Антоненко-Давидович та Григорій Кочур.

Не припиняв свого виру в Києві й бурхливий, чистий і свіжий галицько-волинський потік, який на Великій Україні не пересихав ще з 20-х років.

Не можна забувати й невелику, але вельми національно свідому групу студентів української філології університету, яка 1956 року приїхала на навчання з Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Найсприятливіше середовище в університеті українська ідея знаходилася на філологічному факультеті та щойно відкритому факультеті журналістики.

Тоді серед професорсько-викладацького складу працювало кілька національно свідомих, патріотично настроєних педагогів, які вперто читали лекції українською мовою, переживали скруту рідної культури й мови, цікавилися забороненими іменами. Це доценти філософ Кость Ткаченко (1914 – 1994), педагог Іван Бровко, журналіст Матвій Шестопад (1917 – 1986), а також професори хімік Андрій Голуб, математик Остап Парасюк. Вони, як могли, підтримували свідому студентську молодь, допомагали їй робити наукову кар'єру, охороняли від неприємностей. Коли, скажімо, в середині 50-х років професору Парасюкові «підкинули» кілька китайців і в'єтнамців на кожну групу, щоб таким чином змусити його викладати російською мовою, то він заявив: «Я зберу всіх чужоземців в одну групу і буду їм викладати російською безплатно, а нашим студентам – українською мовою».

Одним із перших студентів-галичан Київського університету став у 1953 році й автор цих рядків. Мав я вже й досвід боротьби з комуністичною ідеологією, бо семирічну освіту здобув нерадянську, був вихований у національно-християнському дусі, бачив страшні жертви сатанинської системи на рідних землях Галичини. В 1947 році за націоналізм мене виключили зі школи, а через декілька років звільнили з посади вчителя за те, що не вступив до комсомолу.

Восени 1956 року моя однокурсниця з університету, студентка 4-го курсу, давала пробний урок української літератури про творчість Тараса Шевченка. Дотримуючись програми, вона намагалась ідейно й творчо

зв'язати Кобзаря тільки з російською літературою, тільки з його «однотумцями революціонерами-демократами» і водночас очорнити поетових друзів-«націоналістів», «лютих ворогів українського народу». Під час обговорення уроку я різко критикував цю стандартну тему радянських шкільних підручників.

На перерві в коридорі до мене підійшов керівник педагогічної практики доцент Іван Бровко і ввічливо, з притаманною йому інтелігентністю, став щиро мене розпитувати, звідки я родом і де вчителював, яку літературу читав про Шевченка. І несподівано для мене запросив до своєї хати в Пушу-Водицю. Я з радістю сприйняв його запрошення, і відтоді між нами встановилися справжні духовні зв'язки, ми стали приятелями – вчитель і студент. Весь час між нами велися розмови про те, що найбільше наболіло, переважно на культурно-літературні та мовні теми, не виключаючи й політичних.

Коли 1958 року професор Євген Кирилук рекомендував мене до аспірантури в Інститут літератури ім. Т. Шевченка і я не мав де жити й готуватися до вступних екзаменів, Іван Бенедиктович запропонував мені своє гостинне помешкання. Понад місяць я прожив у нього. Для мене було дуже важливо, що господар мав гарну, зі смаком українця підібрану бібліотеку, яка складалася з книжок, які в переважній більшості були ув'язнені у спецфондах, а також рідкісних, де було чимало з давньої української літератури і культури. Це книжки Михайла Возняка, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Івана Огієнка та інших, якими я користувався, готуючись до аспірантських екзаменів. Свою унікальну українську бібліотеку Бровко, старший офіцер, привіз із війни, коли його штаб «катюш» стояв узимку в передмісті Варшави – у Празі, а також із Лейпцігу.

У цьому помешканні я познайомився з його товаришем Євгеном Сверстюком, з яким вони навчалися в аспірантурі НДІ педагогіки і психології. Там ми розмовляли на національно-політичні теми: нам особливо боліла русифікація й денационалізація України.

У ці роки доценти І. Бровко і К. Ткаченко, які викладали на філологічному факультеті, заприязнили з моїми земляками, які приїхали на навчання до університету з Польщі, – Степаном Козаком, нині професором Варшавського університету, одним із найвидатніших українознавців за межами нашої держави, Леонідом Бучилом, видавцем українського православного календаря у Варшаві, Іриною Рейт – поетесою, Надією Демидюк, нині редактором «Українського слова», а також із Михайлом Мольнармом, а згодом і з Юрієм Бачею та Миколою Мушинкою з Чехословаччини.

Майже всі ці студенти-українці вели в Києві й поза його межами відкриту боротьбу з русифікацією, писали листи деканам, міністрам вищої освіти, діставалися й до ЦК КП України, протестуючи проти витіснення української мови з наукового й культурного обігу на Україні. Вони відвідували вечори, концерти, виступали на конференціях.

Найбільше вражало київську молодь те, що мої земляки свідомо й демонстративно скрізь розмовляли українською мовою, співали патріотичних українських пісень, ходили колядувати й щедрувати. Повертаючись із канікулів до Києва, привозили із собою українські видання, які щойно з'явилися у Варшаві, Братиславі, згодом і Пряшеві – «Наше слово», «Нашу культуру», українські календарі, альманахи й особливо українську літературу еміграційних західних видавництв – «Енциклопедію українознавства», «Визвольний шлях», «Сучасність», «Історію УПА» та ін. Грубіші видання перевозили частинами або в оправі радянських партійних видань. Вони ділилися інформацією про національно-політичне життя українців у Польщі, Чехословаччині, Румунії та в країнах Західної Європи й Америки, оскільки радіоприймачі нам були тоді недоступні.

Цією літературою цікавилися й доценти І. Бровко та К. Ткаченко. Іноземні студенти-українці були їх частими гостями. Доцент К. Ткаченко, посідаючи високий партійний пост в апараті ЦК України, після війни приїжджав в ідеологічних справах до Львова і бачив, як спалювали українські книжки, видані ще до 1939 року. Як колишній директор Держполітвидаву, К. Ткаченко редагував різні заяви студентів і своїх друзів у вищій партійній інстанції на захист української мови та право її використання в Київському університеті. Варто сказати й те, що І. Бровко і Т. Ткаченко роками надавали всіляку допомогу переслідуваним студентам. Двері їхніх помешкань завжди були відчинені в скрутну хвилину для всіх «неблагонадійних» з усієї України. Сорок років К. Ткаченко був моїм чи не найближчим однодумцем. Він ще в середині 50-х років передбачав розпад московської комуністичної імперії, аргументуючи свої думки демографічним становищем і моральним станом панівної нації, передбачаючи її конфлікт із Китаєм. К. Ткаченко, як і І. Бровко, дружили із Борисом Антоненко-Давидовичем, деканом факультету журналістики Матвієм Шестопалом, Борисом Харчуком, Микитою Шумилом. Доцент Ткаченко допомагав Іванові Дзюбі підшукати цитати для праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», чернетку якої Зіновія Франко передала мені, а я переховував її в Інституті історії, передруковував текст і давав читати друзям. Той же К. Ткаченко поширював і працю Михайла Брайчевського «Возз'єднання чи приєднання?». Він передруковував рукопис статті, а один примірник дав Матвію Шестопалу. Незабаром один із п'яти примірників цієї праці був на столі доцента Бровка. До речі, К. Ткаченко виступав і на захист Івана Бенедиктовича, коли той потрапив до рук КДБ у 1960 році, говорив за нього із секретарем парторганізації університету.

Пригадую, розповідав І. Бровко студентам із Польщі, та й мені, про страхіття голодомору 33-го на Україні, про те, як у нього на уроках з голоду вмирали учні. (Між іншим, Максим Рильський у своїй хаті в Голосієві теж розказував студентам Стехові й Тимчині про голод 33-го

року, про сталінські погроми письменників).

1959 року студентові Богданові Гілю вдалося привезти до Києва значну кількість діяльної літератури. В основному – з проблем української історії, культури, літератури, включаючи праці про національно-визвольну боротьбу українського народу періоду Другої світової війни та після неї. В'язку екземплярів із цієї літератури через мене було передано доцентові Бровкові.

Активну патріотичну діяльність «польських» студентів, а також Михайла Мольнара та Юрія Бачі з Чехословаччини, київські репресивні структури визнали націоналістичною і застосували до них каральні заходи. У результаті багатьом «іноземцям» українського походження так і не вдалося закінчити університет.

Наближалась доленосна година й Івана Бенедиктовича. Зібравши протягом кількох років на нього «компромат», КГБ вирішив покінчити і з ним. З цією метою в квітні 1960 року доцентів Бровку було влаштовано спецвідрядження до Чернівецького університету «з метою перевірки діяльності кафедри української літератури», де нібито серед викладачів проводив націоналістичну роботу якийсь педагог. Разом із ним Міністерство вищої освіти, а точніше КДБ, відрядило туди ж і свого «професіонала» під виглядом інспектора міністерства. Під час кількоденної відсутності Івана Бровка в Києві у нього на квартирі був зроблений ретельний обшук. Бібліотека була перефотографована. Багатьох із його студентів і викладачів, знайомих і рідних було піддано прискіпливому допиту.

Перед від'їздом у Чернівці, інтуїтивно відчуваючи небезпеку, І. Бровко надійно заховав передану йому Гілем літературу, яку він не встиг переглянути. Кадебістам так і не вдалось напасти на її слід. Так на цей раз закінчилося все щасливо для нас трьох. До речі, через декілька днів після повернення Івана Бенедиктовича з Чернівців у нього вдома був влаштований повторний обшук. Саме в цей час студенти Степан Козак разом з Іриною Рейт і Надією Демидюк хотіли відвідати свого вчителя, але він попередив їх про небезпеку.

У травні 1960 року доцента І. Бровка виключили з університету, а водночас і з партії. Кілька місяців КДБ вело розслідування його «націоналістичної» діяльності серед студентів та викладачів університету, тероризуючи педагога-патріота, стежачи цілодобово за всіма його телефонними розмовами та кореспонденцією.

Під час слідства у справі доцента Івана Бровка мене (також Євгена Сверстюка та інших) кілька разів викликали «на Володимирську», вимагали пояснень, розпитували про наші розмови, загрозували моїй науковій кар'єрі, захистові дисертації, прописці в Києві.

Я не дав жодного компромату проти свого вчителя. Рятували доцента Бровка від більш суворого покарання його фронтіві друзі. Це були в Москві люди високого генеральського рангу та великого авторитету серед науковців-ракетників.

В останні «роки Петра Шелеста» Іван Бровко деякий час працював

проректором Інституту культури. Він запрошував мене до себе викладачем, але я в цей час був молодшим науковим співробітником Інституту історії, чекав на житло. Педагогічна кар'єра мене не приваблювала.

Наближався трагічний для української інтелігенції, зокрема, і для нас (у котрий раз!) генеральний погром 1972 року...

А на закінчення ще така деталь. Працюючи над козацькими реєстрами часів Богдана Хмельницького, я в списках козаків Полтавського і Переяславського полків за 1649 рік двічі зустрічав ім'я Іван Бровко. Як відомо, після зруйнування Січі більшість козаків осіла для постійного проживання на річці Орелі, що на межі Полтавщини й Січеславщини, цебто там, звідки родом наш Іван Бровко. Тож воістину правда: козацькому роду нема переводу!

1995

КАЛЕЙДОСКОП ДОБИ

То була пора пробудження надій.

Хирлява хрущовська відлига імітувала весну.

В країні вічної мерзлоти і мерзоти добрі починання кануть у сніги.

Сталіна скинуто з п'єдесталу.

Засуджено беззаконня «культу», але – не партії.

Слова «злочини Сталіна» все ж таки внутрішньо заспокоювали.

Зроблено кроки до повернення моралі: «Людина людині – друг, товариш і брат».

Але «братів» і «сестер» комунізм не визнавав, бо сповідував жорстоку віру в клясову боротьбу.

Практично було приглушено і обмежено владу КГБ.

*Василь СКРИПКА професор,
доктор філології, м. Кривий Ріг*

МНОГАЯ ПІТА БЕНЕДИКТИКАМУСУ!

З усього, що визначило мій потяг до спілкування з Іваном Бенедиктовичем Бровком, хочу найперше назвати – довір'я. У часи тоталітаризму, прислужництва, доносництва (серед науковців особливо), лукавства, продажности – то не дешиця. Воно якесь аж дивне, це почуття, – безоглядне, безсумнівне, щире, наче не зовнішнє, не від свідомості, а з глибин астральних.

Хотілося в собі зберегти людину! І зустрічі з Іваном Бенедиктовичем допомагають утриматись на людському рівні. З бігом часу, на відстані оце усвідомив справжню вагу минувшини. Хай будуть благословенні і живі в пам'яті хвилини спілкування з ним!

І побачив, і почув ювіляра вперше у клубі трамвайників, що на Лук'янівці, – він говорив зі сцени про Нечуя-Левицького. Це шістдесяті роки. Мене полонило, як рішуче позімав він усі ярлики з видатного класика. Це – вираженість міркувань, чіткість викладу, що на мене, тоді вже кандидата наук, славіста, богеміста, який працював в інституті ім. М. Рильського, справило доти не пережите враження від сприйняття краси мовленого слова. Нас познайомила славна Оксана Мешко. Потім я не раз розчулено і тепло говорив про нього: «Бенедиктикамус» (лат. – той, що говорить красиво).

Дещо пізніше мені колеги розповіли, що з цією доповіддю Іван Бенедиктович виступав також і в Черкаському педінституті на науковій конференції, присвяченій пам'яті І. Нечуя-Левицького. Тоді його виступ, відвертий і аргументований, по-різному був сприйнятий організаторами конференції і слухачами. Буквально слідом за Іваном Бенедиктовичем виступив один із провідних учених Інституту літератури АН України, щоб, як він сказав, дещо уточнити не зовсім класово виражені оцінки попереднього доповідача суперечливої постаті І. Нечуя-Левицького. Та слово – що горобець. Резонанс виступу Івана Бенедиктовича широко розійшовся.

Наші зустрічі опісля були часті, жваві, сприяла тому близькість помешкань: варто було перейти навскоси Ленінградську площу в Дарниці – і ти в гостях.

Ми і всі, хто до нас хилився, набрали наймення дисидентів. У часи люті Бенедиктович не був людиною зловорожою. Хотів би я ще побачити

когось, хто стільки зробив добра соцдержаві, хіба що – Микола Руденко. Перше. Івану Бенедиктовичу персонально має завдячувати Москва (якось я вже писав про це в пресі), що вона вистояла у 1941-42 рр., адже військовою оперативністю офіцера І.Б. Бровка, командира дивізіону «катюш», позначені одні з перших залпів на захист Москви, а їх, «катюш», вороги таки боялися.

Друге. Зразу ж після війни майор І.Б. Бровка був призначений у групу С.П. Корольова, всесвітньо відомого конструктора ракет, а восени 1945 р. разом з ним та іншими ракетниками він відбув у Берлін, Прагу, Відень для вивчення і комплектування німецької ракети ФАУ-2. У жовтні 1947 р. з космодрому Капустін Яр була запущена перша балістична ракета в колишньому СРСР. Майор І.Б. Бровка, як командир стартового ракетного дивізіону, брав безпосередню участь у цьому запуску.

Та варто було Іванові Бенедиктовичу торкнутися української ідеї, нашого життя-буття, виступити на захист національної гідності, як усі його заслуги в очах «влада імуших» утратили будь-який сенс. Його, кандидата педагогічних наук, доцента, тут же було звільнено з роботи в Київському держуніверситеті, приклеєно йому ярлик «українського буржуазного націоналіста», а згодом поспішно усунуто й від лекцій з психології в Київському інституті культури. Власне, його спіткала та ж доля, що й Б. Антоненка-Давидовича, М. Руденка, М. Шестопада – ім'я їм легіон. Це сталося в травні 1960 року. Так була започаткована перша сторінка славного шістдесятництва.

Після однієї з поїздок до Москви за цензурним дозволом на брошуру про С. Корольова Іван Бенедиктович, зітхнувши, сказав: «Там я ще раз переконався, що Москва не поспішає визнавати за Україною інтелектуальних пріоритетів. Вирощувати хліб, добувати вугілля, посилати синів у «гарячі точки» – ото справа українців. Важко мені довелось відстоювати тезу про внесок України у розвиток космонавтики. І те не так, і Корольов «русский». А насправді ж то – українець».

Запримітив я в Бенедиктовичі дивовижний творчий хист. Якось ми їхали на природу. Мені було дуже легко на душі, і я затягнув скрабазну народну пісню «Буряки я копала». І коли прозвучали прикінцеві рядки:

Отепер я, Маруся,
У Герої годжуся,

Бенедиктович, що вправно вів машину і мені підспівував, якось похлоп'ячому стріпнув головою і продовжив сам:

У Герої, в депутати (3 р.)
Буду в Кремлі засідати.

Це прозвучало так природно, у такій злагоді з народним духом, що пісню вже варто друкувати з кінцівкою, складеною моїм другом. Мене в тому не зраджує чуття професіонала-фольклориста.

Вдячний долі, що мене звела колись із такою людиною!

16 грудня 1994 року

КАЛЕЙДОСКОП ДОБИ

* * *

Тоді був час анекдотів.

«Війни не буде. Але буде така боротьба за мир, що каменя на камені не залишиться».

* * *

«Микита закликав догнати і перегнати Америку. Доганяти можна, але переганяти небезпечно, бо побачать, що переможці світять задом».

* * *

«Хитань у проведенні лінії партії у мене не було: хитався разом з лінією партії».

* * *

«Колгоспник стоїть у конторі і читає на стіні газету з постановою ЦК КПСС. Читає і постогнує: «Ой тиснуть, ой тиснуть...» Раптом відчиняються двері, парторг запитує:

- Хто тисне? Кого тиснуть?
- Та чоботи тиснуть, - злякано відповідає дядько.
- Що ти брешеш, ти ж босий!
- Та того і босий, що тиснуть...

НАШ ОБОЗНИЙ

Улітку 1950 року я вперше приїхав до Києва. Два дні з подивом і захопленням оглядав «столицю моїх мрій». Надвечір другого дня знову сів на старезний пароплавчик і під ритмічне ляпання коліс подумки переживав побачене й почуте. Величні споруди, що вціліли після воєн і руйнування, руїни Успенського собору, рештки Десятинної церкви, музеї. Чогось суттєвого не вистачало. Не спілкувався з людьми Києва. Щоправда, два епізоди було. На території Печерської Лаври до мене присусідився чоловік років тридцяти, дуже обдарований і всебічно ерудований, як він сам запевняв. Крім усіх інших наук, він вичав і геологію, яка достатньо переконала його, що Бога немає, що про це говорять найбільші наукові світочі. «У Григорія Косинки, – втрутився я, – один персонаж це питання розв'язує так: «Воно, канешно, Бога нет, хоча трудно сказати». Нашу розмову підслухав монах, який супроводжував групу до далеких печер. Він підійшов до мене і спитав, чи я хрещений. Я підтвердив. Тоді монах оголосив, що він веде до печер віруючих, невіруючі хай спочатку охрестяться, бо тут не екскурсія, а проща до святих місць. Мені стало зрозуміло, що ці зустрічі в Києві з живими людьми були найважливішими, що в житті треба буде шукати зустрічей саме з українськими патріотами, якщо хочеш бути корисним у протистоянні сатанинській владі.

Рівно через десять років, у Києві, через Євгена Сверстюка мені пощастило познайомитися з такою людиною. Це був Іван Бенедиктович Бровко, якого Євген Сверстюк любовно називав «професор». Родом з південної Полтавщини, він виявився моїм сусідом з приорільської долини. Мене вразила його обізнаність у літературні, політичні, історичні, виявилось, що «професор» на війні був ракетником і, долаючи ворога на його ж території, не забував про трофеї – книжки з українознавства – які незабаром стали могутньою зброєю в боротьбі проти поневолювачів України. Ними користувалося багато людей. Допитливий юнак не міг жодної зруйнованої чи напівспаленої бібліотеки чи просто книгозбірні й уважно відбирав усе те, що розповідало про нашу історію, літературу, культуру. Пізніше кагебісти позабирали під час трусів і Грушевського, і Єфремова, і Українську загальну Енциклопедію, видану у Львові у міжвоєнні роки. Але те сталося пізніше.

Узимку 1961 року Іван Бенедиктович одержує квартиру в Дарниці. Євген Сверстюк запрошує й мене оглянути нову хату. Дві кімнати на п'ятому поверсі, занесено деякі меблі, друга кімната ще не добудована.

Гостинний господар влаштує маленьку вечерю. Розмова точиться навколо наших проблем у зв'язку з хрущовським викриттям культу особи. Думки Бенедиктовича ясні й категоричні: викриття культу особи – це початок кінця. З'являється нова література, правдива інформація прориває кордони, «китайська стіна» замкнутості не спрацьовує. Радіо «Свобода» та інші радіовисилання роблять своє діло щодня й щоночі. Ми на порозі великих перетворень.

Здається, ми й не підозрівали, що «недремне око» записує кожне наше слово, бо розмова точилася цілісіньку ніч на п'ятому поверсі недобудованої споруди без будь-яких обмежень. Пізніше Бенедиктовичу довелося «розшифровувати» окремі положення його висловлювань перед кагебістами і вповні відчутти смак безробіття в умовах столиці.

У березні того ж року мене обшукали на моїй квартирі в Кременці, тримали під допитами шість днів і кілька разів поверталися до розмови на п'ятому поверсі. Я пояснював, що вже не пам'ятаю достеменно, що хто говорив. Тоді майор КГБ спитав: «А що говорив Іван Бенедиктович про Маяковського, великого радянського поета?» – «Не пам'ятаю, що саме». – «Тоді скажіть, оцінка Маяковського була позитивною чи негативною?» – «Думаю, що позитивною». – «Це ви так думаете, а ми думаємо інакше».

Це тільки згодом ми дізналися, що десь на Львівщині на початку 1961 року заарештовано було велику групу на чолі з Левком Лук'яненком і по Україні прокотилася чергова хвиля трусів та арештів.

До Бенедиктовича завжди йшов, як додому, знаючи, що зустріне тільки приязно, що розпитає найдетальніше про новини деінде і, головне, подасть своє бачення ситуації. Після арештів на початку сімдесятих років здавалося, що повториться терор тридцятих років. Бенедиктович був іншої думки. Ситуація сьогодні не та, що була тоді, є проблема економічної стагнації і фінансової залежності системи від Заходу, є ООН, підписано домовленості в Гельсінкі, які волею-неволею треба хоч формально, а виконувати. Щодня через радіовисилання патріоти з діаспори виступають перед мільйонною аудиторією – усе це ті краплі, що довабають камінь. Треба сказати, що такі розмови у квартирі, як правило, велися з великою обережністю: головну думку писали на папері, а доповнювалася ця головна думка вже кінетичною мовою або ж окремими словами. Бо, як сказав якимсь мій кум Євген Сверстюк, окремі такі безпечні розмови можуть легко виявитися своєрідним самодонором – нащо таке?

Якось приїхав до Києва і прямо з вокзалу – до Бенедиктовича. Як правило, попередньо не телефонував, щоби не піднімати на ноги шпиків. Після душу пообідали і якимсь без попередньої розмови заходилися грати в шахи. Грали мовчки й довго, не розмовляючи. Пролунав дзвінок за дверима. Прийшов капітан міліції і, позираючи по кутках, зупинив свій погляд на шахівниці. «Ага, так ви граєте в шахи? Сто харашо». Далі похлопився і запитав Бенедиктовича, чи не хотів би він встановити у своїй квартирі сигналізацію, бо тепер злодії нахабніють. Капітан пішов, Бенедиктович зауважив: «Добре за тобою пильнують!». А я на те: «А я

подумав, що це за тобою вони стежать».

Перед Великоднем збираюся до кума Євгена Сверстюка в Бурятію, де йому призначено заслання. Бенедиктович збуджений і зворушений. Він хоче багато сказати, сказати і втішити. «Маразматичний вождь дише на ладан, дні його пораховані, у верхніх ешелонах влади вже відчувається паніка, стоїмо перед великими змінами». На прощання передає кумові Євгену срібну ложку – на щастя й на повернення додому якнайшвидше.

Той час великих змін настав. Бенедиктовича можна побачити всюди: на засіданні Культурологічного клубу, на мітингу, на маніфестації, на Установчому з'їзді Народного Руху, на Координаційній Раді УГС, на з'їздах УРП, знаходить час писати про історію української космонавтики. Як активний правозахисник, він учасник міжнародних форумів, діяльно працює в Українському комітеті «Гельсінкі – 90», дописує до періодичних видань.

Артилерист і ветеран війни, він постійно тримався у стані бойової готовності і сьогодні з повним правом посідає місце ОБОЗНОГО у козацькому стані державного будівництва відродженої України.

Хай засіяють вогнями фейерверку мої слова вітання на честь 90-х роковин нашого славного гармаша українського відродження, пана Івана, ОБОЗНОГО війська козацького.

21 грудня 1994 року, 2004

Володимир СІРЕНКО, поет, публіцист, м. Дніпродзержинськ

У КИЇВ, ДО БРОВКА

Мене може б і не тягнуло в Київ, якби там не було Івана Бенедиктовича Бровка. Навіть коли приїздив туди на один день, покінчивши справи, біг до нього на вулицю Будівельників. Побачити цю людину, поспілкуватися з нею – це все одно, що зустрінути схід сонця або погідний день опісля довгої сльоти й холоду. У його охайній квартирі почувася, як у себе вдома.

Гостинність Івана Бенедиктовича неперевершена. Вона від щирості душі, від нашої української простоти й довірливості, природного людинолюбства. Все, все мені до душі від неї, окрім одного – приготування господарем столу. До цієї справи він нікого не підпускає, а сам робить усе надзвичайно повільно. Що б, здавалося, простіше: розбити над сковородою четверо яєць, нарізати ковбаси та хліба – і до столу. Так ні, неповороткий від природи та ще й великий акуратист, він готує якісь салати, бутерброди так довго, що мене всього із середини викручує, особливо, коли на столі вже пляшка стоїть. А заварювання чаю в нього – чаклунство. Іван Бенедиктович змішує кілька його сортів і заливає окропом, високо піднявши чайник. Каже, що так чай набуває особливого смаку. Якось я запропонував йому піти з чайником під будинок, а я буду лити окріп з балкона, щоб ще смачніший був чай. Посміялися тоді від душі.

Мукам моїм наставав таки кінець. Іван Бенедиктович гукає до столу і я майже біжу на кухню, ковтаючи слину, падаю на стілець. А він забув ще щось виставити з холодильника і прохає ще трохи зачекати. Нарешті бере пляшку і скручує їй, клятій, голову. Починається довгождана трапеза зі спогадами, обміном думками. Бувало, що й заведемося, бо обидва ми не по роках гарячі, запальні.

Душа Івана Бенедиктовича – як потужний магніт, всіх притягує, а тому в його квартирі рідко не буває гостей. І сам він швидко зближується з людьми. Якось ми надумали відвідати нашого друга Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича на Лісовому цвинтарі. Прийшли, стоїмо коло могили, а тут підходить гарна жіночка з квітами. Я шепчу Іванові Бенедиктовичу: «До Бориса Дмитровича погані люди не ходять. Давай-но підійдемо до неї, познайомимось». Підійшли, привіталися. Це була Світлана Білик – гарна поетеса, розумна, добра людина. Ми поверталися на метро утрюх лісом, розмовляли, наче були давно знайомі, жартували. Світлана читала свої вірші, вони нам дуже сподобалися. Вона заприятелювала з Іваном Бенедиктовичем, часто бувала в нього в гостях,

допомагала йому, чим могла. Він дуже сумував, коли Світлана несподівано померла. Та й я теж, бо зустрічався з нею не раз у Івана Бенедиктовича, допомагав їй друкувати свої твори.

Я все життя вдячний покійному Василеві Скрипці за те, що він привів мене колись до Івана Бенедиктовича – чудової, незвичайної людини, вченого, ракетника з когорти Корольова. Свого часу, важкого гебешницько-компартійного часу, він викладав у славетному Шевченківському університеті, викладав чесно і сміливо, тому на його лекції збиралися навіть студенти з інших груп. Тому Івана Бенедиктовича випускники цього університету пам'ятають і шанують посьогодні. В Національній спілці письменників України, яка була і є осередком всього демократичного, чесного і совісного в країні, немало поетів та прозаїків, які були студентами Івана Бенедиктовича. Вони пам'ятають його. Перебуваючи нещодавно в Києві, я сказав між іншим В'ячеславові Медвідю, що буду ночувати у Бровка. Він просяв і сказав, що вчився в нього. Під рукою у Слави не було своєї книжки, щоб підписати Іванові Бенедиктовичу, то він підписав збірку молодих авторів України, до укладання якої мав причетність. Завжди тепло згадує про свого викладача й Олесь Лупій. Про Євгена Сверстюка я вже й не кажу – вони з Іваном Бенедиктовичем дуже давні друзі, однодумці та вірні побратими.

Іван Бенедиктович прекрасний співбесідник, а ще кращий оповідач. І це також притягує до нього людей. Як телевізійник, я знімав кілька років тому короткий відеофільм «Весни Івана Бровка». Відзняли його з оператором на вулиці Будівельників, я взяв кілька інтерв'ю з письменниками, а потім почали записувати бесіду з нашим телегероєм. Іван Бенедиктович зручно сів у своє крісло коло письмового столу і я почав бесіду. Невимушено, широко і просто він розповів про своє життя так, наче добре підготувався. А ми ж його прихопили зненацька. Під час монтажу відеофільму нам з режисером Борисом Ткачовим нічого не залишалось, як озвучити його від початку до кінця розповіддю Івана Бенедиктовича, трохи додавши закадрового тексту.

Я не уявляю Києва без Івана Бенедиктовича Бровка. Добре, що він там є, що до нього будь-коли можна приїхати і оздоровити душу.

Листопад 2004 року

та Іваном Макаровичем Гончарем, яких украї боявся партійний офіціоз від культури.

Випили Ви чималий келих гіркоти і душевних мук, кривд, принижень і упослідження з ласки можновладців та їхніх попихачів.

І все ж милосердний Бог і неблаганна доля не пошкодували для Вас здорових втіх життя, людського визнання, народної шаноби й любови.

І нехай навіть крихта сумніву не торкнеться Вашого серця. Пам'ятаєте, у Довженка: «Я відчуваю – розрахований був на більше». Тесленко писав: «Що б з мене було?»

Іване Бенедиктовичу! Воздайте хвалу і дяку милосердному Господеві, Матері-Україні і добрим людям за те, що Ви є на світі і що Ви такий, який є! Ми Вас любимо саме отакого!

Многая Вам літа, дорогий наш Друже, Учителю і Наставнику!

1995, 2005

Микола СИНГАЇВСЬКИЙ, поет, публіцист, лауреат премії ім. Лесі Українки

УРОКИ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ

Декілька років тому потрапила до моїх рук невеличка книжка «Космос бідний без поетів» (1986). Увагу привернуло прізвище автора – Іван Бровко. Одразу ж запитав себе подумки: «Невже це мій університетський викладач?» А коли розгорнув книжку, то зрозумів, що таки він. Певна річ, зринули спогади з тих університетських років, коли Іван Бенедиктович читав нам, філологам, науку психологію. Та й не тільки цей предмет. З педагогом І. Бровком можна було вести розмову на теми літератури, історії, життя. Він мовби тягнувся до студентів, і вони навзаєм світилися до нього. Не зайве згадати, що на той час, на кінець п'ятдесятих, заборонялось називати такі імена, як Михайло Грушевський, Микола Хвильовий, Микола Зеров, Сергій Єфремов тощо. І лише від Івана Бенедиктовича ми дізнавались, що вони є в історії, в літературі, і що їх обов'язково треба знати, бо без них наша українська культура однобока і збіднена.

То були уроки історичної правди, і завдяки тим урокам і таким чесним та відважним педагогам ми відкривали для себе замовчувані сторінки української науки та історії. А це багато важило для кожного з нас, для формування свідомости українця.

Педагог знав, цю ми писали вірші і вже друкувались у пресі. Тому до поетів ставився з особливою пошанівкою, відкривався душею і розумом. І сьогодні бачиться мені: коло І. Бровка – Василь Діденко, Володимир Підпалій, Олесь Лупій, Петро Засенко, Ліда Орел – зацікавлено слухають свого мудрого і тактовного педагога.

На превеликий жаль, не довго довелось Іванові Бенедиктовичу працювати в університеті. Вільнодумство тоді суворо каралось. І нашому педагогові не знайшлося місця. Вже через роки ми зустрілись у нього дома, і він щиро розповів мені про свою життєву і педагогічну одіссею.

Не знаю, як кому видається, а мені до вподоби назва цієї невеличкої книжки «Космос бідний без поетів». Приваблива і суттєва назва. Без поетичного слова, без вируючого, бентежного життя не лише космос, а й світ збіднений, тим паче у наш розхристаний, «розпродажний» час. Не даремно ж Михайло Коцюбинський писав, що жити без поезії – злочин.

Книжка з вище згаданою назвою розповідає про життя геніального конструктора, творця перших космічних кораблів, академіка Сергія Павловича Корольова. Про цю видатну людину, одчайдушного практика вітчизняної космонавтики написано вже чимало. Скажімо, книга Сергія Плачинди «Ніч перед стартом», документальна повість Я. Голованова «Корольов», життєпис «Конструктор космічних кораблів» О. Романова та

ін. І кожен з них у своїх роздумах і враженнях звертається до постаті С. Корольова.

Я хочу зупинитись на книжці «Космос бідний без поетів» кандидата педагогічних наук Івана Бровко. Моє невеличке есе і про нього – людину талановиту, мислячу і справді шановану за свою наукову, творчу діяльність.

Книжка, безперечно, заслуговує на добре слово, на щире читацьку увагу. Написана добірною мовою, з любов'ю до самого творця, невтомного винахідника, зрештою, до Людини-генія.

Справа в тому, що її автор упродовж багатьох років був особисто знайомий з конструктором космічної техніки, мав щастя працювати з ним, бувати на космодромах, брати безпосередню участь у запусках космічних апаратів. Одне слово – спілкуватися. Тому кожна сторінка його життя, кожна риса характеру і портрета Сергія Павловича особливо цінні для нас, його сучасників і нащадків. А його спільний портрет домалюють віки, як казав поет.

З книжки перед нами постає людина, чие життя до краплі віддане космонавтиці – науці, яка знаменує собою найбільші відкриття двадцятого віку. Адже до Корольова нікому не вдавалось відірвати людину від земного тяжіння. Першість належить йому, нашому землякові, великому синові України, конструктору з душею поета. І до подолання земного тяжіння він ішов через терни усе своє складне, драматичне життя. Якщо перефразувати давній крилатий вислів, що людина народжена для щастя, як птаха для польоту, то Сергій Корольов народився для відкриттів земних і космічних.

Відомо, що перші наші ракети з'явилися у 30-х роках. Серед невеликої групи конструкторів-ентузіастів, які працювали над їх створенням, був і молодий Сергій Корольов. Саме він згуртував і очолив своїх товаришів-конструкторів, умільців, захоплених міжпланетними польотами, хто сягав своїм розумом далеко за обрії Землі. А згодом стартовим майданчиком для випробування їхніх ракет став космодром Капустін Яр. До речі, звідси у жовтні 1947 року стартувала перша балістична ракета. І до цього старту безпосередньо причетний автор названої книжки Іван Бровко – людина мужня і самовіддана, щедра на вдачу і на слово.

Родом з пшеничної, співучої Полтавщини, він ще до війни закінчив Донецький інститут народної освіти. Деякий час працював у школах на Приорілі, викладав літературу, навчав дітей любити рідне слово, дорожити почуттям національної гідності.

Та війна обірвала мрії природженого педагога. З перших днів він, як і все його покоління, стає оборонцем свого краю, своєї отчої землі – України. Солдатське загартування він прийняв на фінському фронті, у лютих снігах Карелії. Згодом, будучи курсантом Московського артучилища, Бровко захищав Москву на Волоколамському шосе. То кривава, болюча і незабутня сторінка його військової біографії. Тисячі його друзів-курсантів не повернулися з тієї нещадної і жорстокої битви. І

кожен спогад, кожне ім'я для ветерана Бровко звучить як реквієм. Та попереду ще лежав громохкий, зі смертями, з руїнами, попелищами шлях до Берліна. І невдовзі артилерист І. Бровко уже випробовує «катюші». Він – командир окремого гвардійського мінометного дивізіону. І його «катюші» давали про себе знати в жорстоких боях під Старою Русою і Великими Луками, де треба було зламати опір фашистських вандалів.

Офіцер Бровко детально розповідає, як звільняв село Михайлівське, де перебував чарівник слова Пушкін, що його поезія навіть у тих неймовірно жадливих обставинах додавала наснаги солдатським серцям. «Пушкін був з нами, як і Шевченко, Міцкевич, Гете», – додає ветеран.

А далі – Прибалтика, Варшава, Чехословаччина... Залпи його «катюш» вибухали і над Берліном, над поверженим рейхстагом. Але то вже несли розплату ворогові його друзі-мінометники. Самого ж командира І. Бровко відкликали до Москви для виконання урядового завдання.

Груди воїна-гвардійця прикрашали ордени Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної Війни першого ступеня, численні медалі та золота і срібна нашивки за поранення.

Свято Перемоги він зустрів у Москві. А через кілька днів відбулось його знайомство з С.П. Корольовим. Ось як про це пише І. Бровко:

«Сонячного травневого ранку 1945 року з аеропорту Внукове вилітала група пасажирів. Я був у ній новачком, моє знайомство з іншими учасниками польоту відбулось уже в аеропорту. Там уперше я зустрівся з С.П. Корольовим. Це був сорокалітній чоловік середнього зросту, міцної статури. Обличчя смагляве, з м'яким, трішки задумливим поглядом темно-карих очей. Високий, крутий лоб, енергійне підборіддя говорили про нього як про людину вольову...»

У невеличкій за обсягом книжці «Космос бідний без поетів» немало цікавих спостережень, помічених зблизька образних характеристик головного конструктора. І звичайно ж розповідь про щоденне працелюбство Корольова, його титанічну працю як винахідника, теоретика і практика. Я вже згадував, що образні характеристики І. Бровко мовби домальовують нам портрет ученого, який поєднував у собі глибокий розум, високі моральні якості і гартовану волю у всьому: від найменших задумів до звершень. Вісімнадцять годин на добу – таким був робочий день Корольова до кінця життя.

Або ще така деталь: Корольов літав на космодром переважно вночі. Цим він хотів «перехитрити» час, скорочуючи проміжок між «сьогодні» в Москві і «завтра» на Бойконурі.

Саме такого суттєвого, неповторного в особистості конструктора побачено справді немало з відстані серця. Була в характері Сергія Павловича ще одна риса, про яку не можна не сказати. Це – його людяність і доброту, про що найкраще засвідчує такий епізод.

Одного разу в підшефний дитбудинок приїхали Корольов та його колеги. До Корольова підступився хлопчик і став поруч. Потім підійшли ще двоє. І раптом сталось неочікуване. Перший з них притулився до

Сергія Павловича і дитячим тоненьким голоском закричав: «Це мій дядя, мій рідненький, я його нікому, нікому не віддам». У багатьох виступили сльози. На вольовому обличчі Сергія Павловича також зблиснули болючі сльозини. Він плакав і не приховував цього. Додому повертались мовчки: у всіх перед очима стояв хлопчик, дитина, яка захищала своє право на краплю людяности й тепла. Любов до дітей – особлива риса характеру Корольова.

І друге крило його захопленя – любов до літератури, музики, поезії. У своїй книжці І. Бровка згадує, як Сергій Павлович попросив у нього роман «Вершники» Ю. Яновського в оригіналі.

«Коли і як читав «Вершників» Корольов, для мене загадка, адже працювали ми тоді і вдень, і вночі. Та через три дні Сергій Павлович повернув мені книгу. «Чудовий роман, – сказав він. – Дякую за можливість ознайомитися з ним».

З особливою пошаною ставився вчений до українських народних пісень. І сам часто наспівував свою найулюбленішу «Дивлюсь я на небо...». Можна багато писати про його мистецькі захоплення. Та відомо, що Шевченко і Лермонтов – два крила поетичної любові Корольова. На Шевченковому «Кобзарі» дочка Корольова, доктор медичних наук Наталя Сергіївна писала: «Кобзар» – одна з найулюбленіших книг мого батька».

Певна річ, невеличка книжка, про яку йде мова, до певної міри біографічна і для її автора Івана Бровка. Адже прочитано, осмислено чимало наукових праць і книжок про тодішню ракетну техніку, як, скажімо, реактивно-літальний апарат Миколи Кибальчича, книги та статті Костянтина Цюлковського, Сергія Корольова тощо. Та й роботі в цій галузі віддано немало років, а зустрічі і спілкування з такими титанами думки, як Корольов, не минають безслідно.

Іван Бенедиктович постійно підкреслює, що у видатного конструктора щасливо поєднувався глибокий розум, високі моральні якості і залізна воля. Лише так, за такої умови задум творця втілювався в життя, ставав реальністю.

Певен, щодо цього прагнув і наш педагог, прагнув виробити в собі оту нескориму волю, яка долає в житті всі негаразди, перешкоди. Адже він переконався на власному досвіді, що освоєння космосу вимагає неабияких зусиль багатьох людей, фахівців, цілих колективів. Широкі космічні обрії потребували і космічних людських випробувань. Саме в космосі відкривались знання і можливості численних фізиків, генетиків, біологів, ботаніків, психологів, лікарів, багатьох одержимих людей, здавалося б, цілком земних професій.

Тому, на мій погляд, Іван Бровка і володіє справжнім умінням приваблювати молодь, відкривати їй обрії літератури, живопису філософії. Іншими словами, навчає уболівати за свою культуру і, в першу чергу, за свою рідну, українську, так довго по-колоніальному нищену і замовчувану. А це імпонувало студентам і викликало повагу та симпатії до нашого старшого товариша і педагога.

І знову звертаюсь до власної пам'яті, а точніше до уроків Івана

Бровка. Згадую, як він пояснював студентам, що грецьке слово «філософія» означає любов до мудрості, любомудріє. Що ця нуртуюча, неситима любов і допомагає людині пізнати світ, знайти оту найскладнішу, найкоротшу дорогу до себе, до правди. Часто наводив мудрий вислів Григорія Сковороди про те, що «філософія, чи любомудріє, спрямовує усе коло справ своїх до того, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, ясність думкам, яко голові всього».

Що можна до цього додати? Хіба що скористатись мудрістю того ж мандрівника й філософа – і копати криницю всередині себе. Копати щодня і невтомно. А це також уроки життя, уроки Івана Бенедиктовича.

НА ЛЕЗІ НОЖА

Із хвилюванням я переступила 1955-го року поріг Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Приїхала сюди з невеликого містечка на Київщині – Кагарлика, тихого й спокійного. Мої дитинство та юність минули у великій бідності повоєнного колгоспного села. Але була мама. Як казали, найкраща дівка на кутку. Поетична, урівноважена натура, що любила світ і красу. І принагідно розмовляла віршами та словами з пісень. Вона багато доброго дала мені в житті. Ще була дивовижна природа містечка: мальовничі краєвиди з пагорбами, ярами, потічками, ставками й через усе село – красуня Росавка, що впадає в Рось.

Я любила школу, бо це було джерело знань, до яких я тяглася. Вчителів сприймала по особливому. Вони здавалися мені зовсім інакшими, ніж усі люди навкруги, ставилась до них побожно. Тому, очевидно, саме школа зле пожартувала зі мною.

Звісно, діти мого покоління бачили колгоспну панщину, в якій мучилися наші батьки, мов заворожені лихим чаклуном. Радянські ідеологи добре використовували школу, через яку насаджували зовсім протилежне, ніж бачило все суспільство довкола себе. Школа виховувала й закріплювала цю ідеологію так сильно, що окремі вогники духовності, що йшли від деяких учителів, не могли пробитися до наших душ. Дивно і страшно, але саме школа геть відтіснила улюблені змалку народні пісні з їхньою щирістю, прегарними образами й колоритом: «По цей бік гора, по той бік друга. Поміж тими крутими горами сходила зоря». Було витіснено тривожний і світло-сумний світ Шевченкової поезії: «Сичі в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів», «У неділю на соломі проти сонця діти грались собі крашанками». Їх мама читала напам'ять у ранньому моєму дитинстві. Все це, як і мамині колискові пісні, повернеться лише згодом, зовсім несподівано.

Незбагнений, таємничий і безмежно цікавий той світ підсвідомості! Але він може ніколи й не прокинутись. А щоб ожив, треба його сколихнути.

В університеті я звикала до коридорів та аудиторій. Лекції були різні: захоплюючі й незрозумілі, цікаві й безглузді. Програма з профільного предмету була достоту та ж, що й у школі, тільки трохи ширша. Методологію викладання було продумано підступно: не подавати історію літератури, а історію в особах, з трафаретними оцінками, де одна особа мало чим відрізнялася від другої.

І ось на п'ятому курсі до світлої зали другого поверху жовтого корпусу університету зайшов високий, доволі молодий, елегантний викладач. Назвався: Бровко Іван Бенедиктович. У нього – невеличкий курс української літератури, здається, творчість Олесь Гончара. Я пам'ятаю й досі його тривожно небайдужий голос. Він виводив нас зі стану спокою. Незвичні підходи й оцінки бентежили нас. Принагідні розповіді про геніальних Олександра Мишугу та Соломію Крушельницьку, яких «знає весь світ – тільки ми, українці, не знаємо» – порушили приспане сумління моєї душі. На все життя запам'ятала ту мить пробудження, той сором за себе. Це було зовсім незвично й так просто: «ми – українці», «весь світ знає, а ми не знаємо». Ми в групі це обговорювали принагідно й обережно. Повага, але й боязка відстороненість звучала в словах: «Сьогодні пара Бровка». Ніхто й не запідозрював, що невдовзі цієї людини в університеті не стане, її виштовхнуть як небезпечну для студентів.

Через багато років, простежуючи в уяві моє пробудження зі сну, я розумію, що в кожній людини, якій суджено проснутися, це відбувається по-різному. Для декого важливо мати словесний стрес. Саме ним і виявився для мене невеликий курс лекцій з української літератури Івана Бенедиктовича. Це був початок. Я ніби виросла й подорослішала, зовсім по-іншому почала сприймати все, що читала й слухала. Пригадую, що, захищаючи диплом про творчість Максима Рильського, я вже спромоглася дати власну оцінку його поезії, що дуже переполохало комісію та насторожило моїх однокурсників.

У трагічні роки переслідувань шістдесятників та в заціпенілій атмосфері по тому знову перетнулися наші долі з Іваном Бенедиктовичем. Після арешту та засудження 1972 року мого чоловіка, Лісового Василя (Інститут філософії) я не раз залишалася з двома дітьми без роботи. Час від часу Оксана Яківна Мешко, одна з найперших наших благодійниць, передавала мені та іншим сім'ям ув'язнених допомогу для дітей та для поїздок до чоловіків в табори на побачення. І тільки нещодавно я довідалася, що та допомога йшла від українських греко-католиків до нас через Івана Бенедиктовича. Це був ризик. Адже КДБ, ледь запідозривши щось про матеріальну підтримку сімей політв'язнів, влаштував обшуки, скажімо, «у зв'язку з покражею» у якомусь там універмазі. Тоді загрожував уже кримінальний табір, що й сталось, наприклад, із Сергієм Ходоровичем у Москві.

Самвидавська література також переходила через руки Івана Бенедиктовича. Отже, він жив на лезі ножа, підозрюваний і гнаний. Саме так започатковувалось шістдесятництво в Києві, наближаючи світлий день незалежності України.

Дорогий, Іване Бенедиктовичу, доземний уклін Вам за це!

А сьогодні мій викладач – старійшина серед нас, але душею він молодий, завжди у вирі подій. А до того ж він добрий оповідач! І нам

варто не упустити можливість зафіксувати ці його оповіді-свідчення про події майже столітньої нашої історії.

Київ, 1995, грудень 2004

КАЛЕЙДОСКОП ДОБИ

* * *

Насправді тиск на людину порівняно зменшився. Рівень страху впав. Серед молоді прокидалися таланти. Вже з'являлись молоді ідеалісти. Якби їх не глушили керівними вказівками черстві матеріалісти, то життя піднялося б на хвилі випрямлення зігнутих спин.

Тоді видавництво «Дніпро» почало широке видання української класики. Цензуроване, вибране, але деякі твори й автори вийшли з підпілля, деякі в'язні вийшли з таборів, а деякі пагінці почали проскакувати під мінливим вітром відлиги.

Критика культу здебільшого зводилась до введення нових штампів. Однак, хто мав знання і сміливість, той міг сказати багато правди про репресивну політику Комуністичної партії і її вождів. Звичайно, не безкарно.

* * *

Разом з тим, можна було почути й розмови про нові переслідування.

«Нині посмертно реабілітують, а часом і живих ще письменників. А тебе вигнали з роботи по суті за той самий «націоналізм». І вже не приймуть. На що ж ти надієшся?

– На нового царя.

– Але ж новий у Росії завжди повертає назад до зими...»

ГОЛОС ЗІ СТУДЕНТСЬКОЇ ЛАВИ

Проминають роки, а я все дивлюся на Івана Бенедиктовича Бровка очима скороспілої студентки Київського інституту культури призову 1968 року. І якщо я чогось варта як особистість, умію жити в злагоді з людьми, не гублюсь у вирі національних випробувань, то це значною мірою завдяки тому, що в юності під час навчання у вищій школі мені зустрівся цей витязь духовности й краси.

Того далекого вересневого дня в нашій аудиторії (що на вулиці Річній) я побачила Івана Бенедиктовича вперше. Він увійшов інтелігентний, витриманий. Ми записали тему нашого заняття: «Психологія в науці і в житті людей». Він говорив неквапно, але виразно й образно.

Щойно перед Іваном Бенедиктовичем виступав завідувач кафедри марксизму-ленінізму й «висвітлював» тодішню політичну подію – вторгнення радянських танків у Чехословаччину, безоглядно обгрунтовуючи її. Ми, сімнадцятилітні юнки, сприймали те на віру, як безапеляційне явище, а тут з'явився цей «психолог» і повів мову про людську гідність, добросердність, про українську ментальність. То було різким контрастом і запам'яталося назавжди.

Від уроку до уроку Іван Бенедиктович Бровко вчив нас мислити й сумніватися у тих довколишніх галасах. Звичайно ж, не відвертими фразами, а притчами й образами. «Ви задумайтесь, дівчата, які трапляються на світі дива. От, приміром, був у нашому селі новобранець Діброва, гарний такий молодчага! А в армії старшина йому й каже: «Ну, какой ты Диброва, ты же – Дубрава, так ясней!» А солдатик не подумавши: «Гаразд, нехай буде по-вашому». І вже через багато років повернувся в село генералом Дубравою».

Або питає нас, наче між іншим: «А які ви музеї в Києві знаєте? Де вже встигли побувати?» (Бо між нами вчилося багато приїжджих із інших областей). А потім підкине напучення: «А може, хто з вас чув про самодіяльний музей Івана Гончара? Цікаво було б туди завітати». І таки водив вибраних із нас у той піднаглядний осередок українства.

А іншим разом, бува, нагадає перед початком лекції: «Сьогодні, щоб ви знали, дівчатка, рівно п'ять років, як помер Василь Симоненко...» І продекламує хоч одну стрічку: «Народ мій є. Народ мій завжди буде».

А вже як викладає розділ «Психологічні основи творчості», то наведе приклади з Бориса Антоненка-Давидовича (саме тоді його повісті

«Смерть» дороги не давали). Або скаже про «Мальви» Романа Іваничука. Від докторів літератури ми того не чули, хоч саме їм годилося б про це вести мову. Але вони боялись.

Подивляла його ерудиція – і про Платонові діалоги, і про Шопенгауера й Сартра, про гіпноз і самонавіювання... І з будь-яким житейським питанням можна було до нього підступитися. Яюсь мені заманулося запитати: «А чи правда, що найкраща пам'ять у злопам'ятних людей?» – «То не так, – почула я у відповідь, – від злопам'ятства близько до помсти, а це вже категорія моралі. Тут чи не найкраще повчитись у народних приказок, бо недарма кажуть: «Тому тяжко, хто зло пам'ятає», або: «Не так страшно п'ять вовків здибати, як одного злостивого лиходія мати!»

Знаю, що сам Іван Бенедиктович цієї хиби в характері не мав, але був принциповий і вимогливий.

Яюсь прошелестіла чутка, що Іван Бенедиктович майже ніколи на іспитах не ставить п'ятірок, у нього буцімто найвища оцінка – то четвірка! А я взяла та й побилася об заклад із Оленкою Духотою, що складу свій екзамен на «відмінно». Отак бовкнула в запалі, не зваживши, а потім і сама страхнулася, але відступити не могла. Тож засіла на місяць-другий за книжки, вивчала в Республіканській бібліотеці найунікальніші видання... «І яку я тобі оцінку тоді поставив?» – запитав мене нині Іван Бенедиктович, коли я згадала той студентський епізод. – «Та ж – «п'ятірку»! І що прикметно, що то був мій перший іспит, від нього почалося «входження в люди»!

Час пролетів, як на крилах ластівки, й оте пережите вже ген за обрієм. Після тривалої перерви щаслива доля знову звела мене з Іваном Бенедиктовичем. На цей раз на Всесвітньому конгресі українців. Я зворушилася. «Дивись, Сергію, – мовила я до свого сина, що стояв поруч, – це ось мій професор психології й педагогіки! Яка радість!». І, занедбавши всі вивчені етичні норми, я схопила його в обійми і стала трясти ним, така вже в мене звичка до найближчих знайомих.

Вивільнившись зі щирих обіймів, він ніби вибачаючись сказав: «Я ніколи не був професором, Олю», – радісна усмішка заграла в нього на обличчі. – «Та невже? А ви ж писали дисертацію «Педагогічні основи культосвітньої роботи», чи не так?» – «Вісім років на неї вгатив. Але ж хіба дали захиститись?» Уже з запізненням я дізналася, що наш ректор та «іже з ним» замість дописування наукової праці примусили І.Б. Бровка написати заяву про звільнення за власним бажанням. Не порахувалися ні з його військовими заслугами, ні з необхідністю майбутньої книги.

Знаю, в той час один партійний бос успішно захистив кандидатську на тему «Розвиток української культури в роки першої п'ятирічки», а вслід за нею докторську «Розвиток української культури в роки другої п'ятирічки». «Тож я не професор, Олю», – підсумував бесіду мій співрозмовник. Але в Бровковому ореолі для мене не згубилося жодного промінчика!

Та хіба тільки клопіт із поганьбленою дисертацією! А щоденне

очікування арешту, а тяганина в слідчі інстанції, сіпанина і зняття з роботи! А ще ординський погром домашньої книгозбірні! «У машину навантажили й вивезли хтозна куди, – згадує Іван Бенедиктович, – а там же твори Грушевського, Яворницького, спомини Софії Русової, трактат Павла Зайцева! А ще львівське перевидання Галицько-Волинського літопису, романи Винниченка! Із благоговінням вимовляє ці імена мій колишній педагог, а який же то біль недолічитись їх на домашніх полицях!

Згодом багато разів зустрічала я Івана Бенедиктовича на мітингах, на літературних вечорах, і немов би наново знайомилася зі своїм «професором», вивчала його пережиті роки.

Знаю, що перед тим, як улаштуватися в наш Інститут культури, Іван Бенедиктович поневірявся в пошуках роботи. Спробував, було, щастя в Чернігівському педінституті. Вранці, привізши туди свої документи, переговорив із ректором, нібито все узгодив. І в той же день подався машиною назад у столицю. «Їхав, як Мономах, – жартує Іван Бенедиктович, – від заутрені до вечерні, тобто в один день! Перед сном заглянув у поштову скриньку – а там лежать повернуті з Чернігова документи! Наче їх принесла нечиста сила...». Отакі-то відколювали штуки перед моїм Навчителем.

Віднедавня почалася нова доба нашого спілкування. І.Б. Бровко часто виступає в наших бібліотеках, зокрема, восени 1992 року я запросила його разом із майбутнім Патріархом Володимиром Романюком зустрітись з молоддю у районній бібліотеці імені Василя Стуса.

Іван Бенедиктович вів розмову про співпрацю з Сергієм Корольовим, про українські пріоритети в науці, про високі моральні заповіді, а потім, уже після лекції, кинувши оком по книжкових полицях, згадав іншу книгозбірню... Біля Волоколамського шосе. Тоді, в перший рік війни, відступаючи під натиском фашистської армії, І. Б. Бровко опинився зі своєю частиною біля самої Москви. Виснажені бійці знайшли короткий перепочинок у якомусь музеї. Хто захропив мертвецьким сном, хто писав листа, якісь офіцери пиячили. А Іван Бенедиктович у закутку цього музею натрапив на покинуту книгозбірню. «Валялись там книги безладно, – розповідав він, – як стомлені бійці, пошарпані, вкриті пилом. Я вибрав дві з них і потім поніс далі по військових дорогах. З мене по-дружньому посміювалися офіцери: «Ото, Іване, мало тобі військової викладки, ти ще й книжки з собою преш!». На привалах, було, переглядав їх. Одна з них – томик Горького. І яке розчарування обгорнуло душу, коли натрапив там на принизливі для українця висловлювання, на кшталт того, що не варто перекладати роман «Мать» на українську мову, мовляв «из русского языка на наречие». Улюблений до цього письменник повернувся іншою іпостасю, як зараз – Олександр Солженіцин».

Слухала я Івана Бенедиктовича, а за вікном шелестіли золотокронні дерева, і знову я немов би почувалася студенткою призову осені 1968 року.

Іван Бенедиктович став високим взірцем також для мого сина Сергія,

якого я ще в шкільному віці познайомила з ним. Безперечно, це через спілкування з таким Інтелектуалом і Правооборонцем, як І. Бровко, мій Сергій вчився правди життя та працелюбності. Мого сина подивляла домашня бібліотека ветерана-енциклопедиста, фотоархів, його духовні обшири. «Іван Бенедиктович водночас і володар знань у царині техніки, і в педагогіці та психології. З ним можна поговорити про особливості «Енеїди» Котляревського (великий портрет цього класика висить у Бровковій кімнаті), і про особливості стилістики Олеса Гончара!» – часто говорив у захваті мій син після спілкування з моїм Учителем. Зараз Сергій став доцентом, працює в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, і щасливий, що початок свого наукового злету він отримав у книгозбірні Івана Бенедиктовича, в тих неоціненних довірливих розмовах...

Про дорогого Вчителя можна писати багато. І це все милі моему серцю спогади, начебто гортаєш сторінки історії України, зокрема, дисидентського руху. Але портрет Бровка-патріота був би неповний, якби не додати ще й етюд із найновіших подій. Хочу показати Івана Бенедиктовича в інтер'єрі мирної «помаранчевої революції».

Так, не зважаючи на свій поважний вік, Іван Бенедиктович у ці напружені тижні політичної боротьби приїздив із Дарниці на Хрещатик, до наметового містечка. Його супроводив син Віктор або внук Мирослав. До речі, вони теж із когорта освоювачів Космосу, які причетні до авіації та ракетобудування.

Бадьорий, помолоділий, із оранжевою стрічкою на грудях, Іван Бенедиктович ішов через Хрещатик, далі на Європейську площу й до будинку Верховної Ради, які вщерть були запружені демонстрантами...

«Мені пощастило, Олю, пробратись у натовпі аж до сцени, де виступав Віктор Ющенко та його полум'яні соратники, – хвалився потім Іван Бенедиктович, – я разом із усіма співав Гімн України та повторював «Нас багато, і нас не подолати!» А довкола мене вирувало річище української свідомої молоді! Я вдячний Долі, що подарувала мені ще й таку чудову мить!»

Іван Бенедиктович був свідком великого революційного підйому та незборимості народу. «Люди хочуть **української України**, квітучої та заможної, а не олігархічно-кланової, злиденної. Я на власні очі переконався, що піросло нове покоління політичної еліти, й наша держава таки розправляє крила! А які кругом майоріли гасла! «Переможець є, переможеного немає!» «Нам Донецьк не вороги, приходіть на пироги!»

Яке безмежжя народного гумору! В деяких місцях наскоро зроблені написи: «Пункт обміну американських валянців на наколоті апельсини!» А скільки Шевченкових цитат!

«Зібралися старий, малий, убогий, багатий,
поєдналися, дожидають великого свята!»

А яка широка географія всенародного пориву! На прапорах, плакатах

– і назви великих міст, і зовсім маленьких містечок та селищ: Кобижча і Боднарів, Пухівка й мої рідні Кобеляки гукають на весь світ: «Ми теж за Ющенка!»

В Івана Бенедиктовича від тих спілкувань у вирі «помаранчевої революції» залишилось хтозна-скільки щасливих вражень. «Колись мені дуже хотілося дожити до Перемоги у Другій світовій війні, потім зробити свій внесок у випробовуванні космічних ракет; через терни до зірок, а таки дожити до проголошення Незалежної України! Заглянути в третє тисячоліття нової ери... А тут ще й такий подарунок Долі: я став свідком епохальної події – виборів народного Президента!» – радів сивочолий Правооборонець.

Воістину, є справедливість на світі, дорогий мій Учителю!
Як поетеса, хочу вас привітати ще й оцим віршем.

*Іванові Бенедиктовичу Бровку
на його славний 90-літній ювілей*

За Вами гляділи, немов у біноклі,
аж три голодовки, а ще три війни,
але дожили Ви до віку Софокла...
А хтось із шухляди покрав ордени.
Та Вас не здолає підступність усяка,
бо Ви із плеяди, що дав Корольов,
Ви з роду козацького, із Кобеляків,
Села, що лежить між полтавських дібров.
Життя Вас водило, немовби по лезу,
гуділи ракети вгорі «Фау-два»,
і як не згадати палку фрау Ельзу,
якою боліла тоді голова!
Це Вам Незалежності світлі мережки
вбачались у ніч міліцейську і трус,
Ви долю ділили з Оксаною Мешко,
до Вас прихилився безприкладний Стус.
О, ті кадебітські підступні авгури,
що ревно старались за шмат ковбаси,
Ви звідали зраду стовпів професури,
тоді як вони ополчились усі.
Гоніння та обшуки, хмари навислі,
які призвели до пекельного дня;
та друг-ветеран у чиновному кріслі
змів Вас врятуват від тюрми й заслання.
О цвіт шістдесятництва, слава-зигзиця,
і звершень отих не забуде нікто,
як бігло із Києва в Пущу-Водицю
з таємним завданням біленьке авто...
І Ви за кермом – оборонець Закону,
якого ловили ловці невпопад;
і дарницькі вікна з високим балконом,
де замість пліток обснував виноград.

В житті-довголітті над Вами взяв шефство
бунтар соловецький, отой ватажко,
старий кошовий, на ім'я – Калнишевський,
полковнику славний, Іване Бровко!

Станіслав РЕП'ЯХ, письменник, м. Чернігів

1994, 2004. Київ

УРОКИ ОДНОГО УРОКУ

Уже не пригадую точної дати нашої першої зустрічі. Але було це, здається, 1952 року. Взимку. Бо прийшов тоді молодий офіцер у хромових чоботях. Кітель й галіфе прикривав лікарняний халат, адже ми, хворі, лежали в ліжках, скуті гіпсом, і в іншому одязі до нас нікого не допускали. А він мав читати в нашому класі українську мову й літературу. Подбало наше начальство, щоб нещасні діти вчилися.

Дитячий кістково-туберкульозний санаторій, що містився в Пущі-Водиці на Сьомій лінії, призначався лише для киян. Але там лікувалися діти не тільки з різних областей України, а й із Башкирії та Мордовії. Аби потрапити сюди, багато з них змінювали прізвища (переписувалися на прізвища дядьків, тіток та інших родичів). Я ж носив своє.

Школа у нас була російською. Мені, учневі сьомого класу сільської школи, довелося з величезними труднощами при звичаюватися до «окружностей», «углов», «касательных», «напряжений», «давлений» і т.д.

Отож уроки рідної мови та літератури стали для мене своєрідним відпочинком і потаємною відрадою, коли за українські слова не знущалися, не глузували, а навпаки – захочували розмовляти рідною мовою.

При нагоді напишу докладно, як насипалися за мій селянський акцент «довгожителі» санаторію Женьяба, Льюха, Круть, як, принижуючи мене, намагалися розтоптати, знищити мою особистість.

А ось цей офіцер з напрочуд білим комірцем на гімнастерці розповідав про Енея, Наталку Полтавку, Марусю, Конотопську відьму, і я слухав його з такою втіхою, як слухав у ранньому дитинстві свою бабусю Федору.

Кожною клітинкою відчував: моє, рідне, бо ще з колиски чув про це, мати читала мені зимовими ночами на печі про цих та інших героїв з домашніх книг. Бачив я їх і на малюнках. Нині ж розумію: до мене достукувалося минуле, передане сучасниками, щоб зцементувати отой одвічний зв'язок поколінь, без якого немислимий народ, немислима нормальна людина.

Офіцера-вчителя звали Іваном Бенедиктовичем Бровком. До всіх він ставився з однаковою увагою, нікого не виділяв. Та якось ми писали твір на тему «Наталки Полтавки». З дитинства люблю я цю чарівну дівчину, її коханого Петра, бурлаку Миколу, затуркану Терпилиху, виборного Макогоненка, чванькуватого возного Тетерваковського. Хоч останній і

загребуший, і на руку нечистий, та з кого б ми так широко сміялися, на тлі кого могли б відчуті себе кращими, якби не він! Діалектика життя!

Іван Бенедиктович перевіряв наші роботи, аналізував їх, а на перерві підсів на моє ліжко та й каже:

– Не погаси в собі любові до рідного, хлопче. Я помітив, що вона в тебе глибока. Люби українське слово, українську пісню...

І потім довго розказував про Котляревського, Полтаву, з-під якої і сам був родом. І ніби повернув мене до тата й мами, на мою Чернігівщину. А я згадав Оржицю, де купався в жнива і ловив на вудку раків...

Коли вчитель пішов, наше життя повернулося у звичайне русло. Жаргон, козирання блатною говіркою вважалося серед хворих не лише правилом гарного тону, а й свідченням зверхности.

Але, заносючи до свого щоденника (на жаль, загубленого) черговий запис, звичайно ж, російською мовою, яку намагався опанувати якомога краще, аби уникнути клінів, відчув спалах вогню на щоках, приплив сорому від усвідомлення того, що зраджую сам себе...

Після цього ми з Іваном Бенедиктовичем заприязнилися і нерідко вели розмови на різні теми. З приходом учителя музики Олександра Семеновича Разіна всі хвори буквально казилися від музичної лихоманки. Я – теж. Навчившись грати на мандоліні, витинав усякі мелодії. Одного разу грав і наспівував: «В парке старинном деревья шумят листвою. Белое платье мелькнуло во тьме ночной. Всюду пары – лишь я одинок в этот вечер, грущу в ожидании часа свидания: где ты, где ты?»

Іван Бенедиктович підслухав і сказав:

– Гарна, моя улюблена, співай... Задушевна, щемка...

А через якийсь час, коли зайшла мова про слово й пісню, мій учитель сказав:

– Наше українське слово особливо мелодійне, музичне. Є такий поет Олександр Олесь, на вірші якого 33 композитори написали музику...

– Невже? – думали ми.

Та, мабуть, так воно і є, коли каже Іван Бенедиктович...

Саме від нього я вперше почув прізвище забороненого тоді поета, а в справедливості слів І. Бровка впевнився всього через кілька літ.

Я виписався з лікарні навесні 1954 року. Повернувся до свого села Макіївки Носівського району. 1956 року закінчив десятирічку. І хоч не попрощався зі своїм учителем (не знаю, чому), і хоч не мав його адреси, носив ім'я і повчання в серці – а це важливіше офіційних церемоній. Згадував Івана Бенедиктовича постійно, і те, що треба, проросло на ньому. Я вже знав: житиму для свого народу, для свого рідного люду.

Повний ілюзій та мрій, подав документи на факультет журналістики КДУ ім. Т. Шевченка. Екзамен склав добре. Вступив, звісно, без жодної протекції.

Останній екзамен – історія СРСР. Іду коридором університету. І раптом обличчям в обличчя з Бровком! Я отетерів. «Що ви тут робите?» –

ставлю безглузде запитання. – «Працюю», – відповідає Іван Бенедиктович. – «А я сюди вступаю!» – «То, може, допомогти? У мене ж тут знайомі! Ходімо!..» – «Іване Бенедиктовичу, я цей предмет як п'ять пальців знаю. Складу сам». – «Ні, ходімо! Все може бути!» – «Ні, я сам!».

А за якихось півтори-дві години потому я чвалав тим же коридором морально розбитий, роздавлений, майже зневірений у всьому! «Ви вмієте рясенько балакати! – сказав мені не екзаменатор, а чоловік, що під час моєї доповіді зайшов до аудиторії, коли я закінчив. – Але я доведу вам, що історії СРСР ви не знаєте!» – «Спробуйте!» – «О котрій годині почався 2-й з'їзд Рад?» – «Пізно ввечері», – відказав я. – «Це не відповідь! В історії кожна хвилина вирішальна! Ну, добре. Тоді скажіть, з якого року по який царював Василь Шуйський?» – Я назвав дати. – «Ви помилилися на цілих два роки. Двійка!» – Я мало не заплакав. – «Ну, гаразд. Все ж таки дещо ви знаєте. Та й оцінки у вас чудові. Трійка!».

Я відчув, як піді мною провалюється підлога і я лечу бозна куди. Збагнув: усе! усе! студентом не бути!

Через кожних два кроки зупинявся. Назустріч мені знову йшов Іван Бенедиктович. Я розповів йому про те, що сталося.

– Ходімо до Шестопала!..

Я читав твори цього чудового майстра слова, він прийняв дуже тепло. Маленький, лагідний, милий, однак нічим зарадити не міг...

Довгий час я зустрічався з Іваном Бенедиктовичем переважно на сторінках часописів та його книг. Конспектував (був студентом педвузу), читав з любов'ю та інтересом.

Працюючи все ж журналістом на Чернігівщині, здивувався, коли зустрів Івана Бенедиктовича в Ніжині. Він викладав у місцевому інституті. Я здогадався, у чому річ: традиційно до Ніжина відправляли тих, хто чимось не догодив, у чомусь прощпетився. Зрозуміло, стосувалося це ідейних моментів.

Я не розпитував про причини переїзду ні в господі, де ми бесідували, ні на лаві між куців бузку, де розмова продовжилася до пізнього вечора. Саме там Іван Бенедиктович дав мені прочитати розділи переслідуваного тоді трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Дав без жодних застережень, бо ніс дитинну віру в людську чистоту, в незаплямованість світлих помислів.

Зустрічалися ще з Іваном Бенедиктовичем на кількох зібраннях, але, як кажуть, «на ходу», поспіхом – хоч при цьому обмінювалися думками, планами, і я навіть отримав на згадку від учителя цікаву книжчину про конструктора космічних кораблів Сергія Корольова.

Потім усе ніби завмерло, перервалося. У кого не питав, про Бровка ніхто нічого не сповіщав. Кілька разів телефонував, але без відповіді, і думалося, що він або кудись переїхав, або змінився номер телефону.

Та усміхнулося щастя: недавно на Шевченковому вечорі у Спільці

письменників України побачив у натовпі сяючі очі, благородну сивину.

– Іване Бенедиктовичу! Дорогий мій!

Це був він. Не був, а є. Такий же енергійний, бадьорий, невтомний.

– Дочекалися ми золотої пори. Маємо свою державу, яка вимагає не запевнень у любові, а праці, – сказав старий педагог.

*Ольга БОБУСЬКА-СТАДНИК,
працівник культури, м. Мукачів*

СПОГАДИ ПРО ВЧИТЕЛЯ

Він входив до аудиторії спокійно і впевнено. Елегантний, зібраний, уважно дивився крізь скельця окулярів назустріч нашим поглядам і першою ж добродушною усмішкою та вітальним кивком голови завойовував нашу прихильність і симпатії. А ще: грамотною, невимушеною, чарівною українською мовою. Це була дивина в Українському інституті культури, де всі, або майже всі предмети викладались російською. Для мене, уродженки Закарпаття, це звучало чимось рідним і близьким.

Іван Бенедиктович Бровко – один з небагатьох викладачів, хто читав лекції з психології без шпаргалок і конспектів. Він просто розмовляв з нами, аргументуючи свої думки фактами з життя, прикладами з літератури чи психології, іноді цитував з пам'яті таких авторів, про яких ми тоді й не чули, наприклад, Олександра Олеся, Софію Русову, Фрейда. Тримав себе зі студентами по-товариському, доступно, його запитати, з ним порадитись чи поспілкуватись – було запросто. А ще він нагадував мені мого батька.

Уперше «поговорити» з ним мені випало на екзаменах. Ніколи не забуду – білет номер 13! Щасливий, подумалось тоді, отже, я таки встигну на Тернопільщину, на весілля до друзів. Відповідати було легко – Іван Бенедиктович просто вів співбесіду, на думку швидко приходили його дохідливі лекції, хотілось видати на-гора все, що знаєш. І коли в моїй заліковій було виведено «5», він запитав: «А звідки ви родом? Відчуваю, що десь із дуже гарних країв». А коли почув, що із Закарпаття, то мені знову довелось присісти – так багато приємних слів про Закарпаття і закарпатців я почула в Києві вдруге (вперше від Марченко Ніни Михайлівни, матері Валерія Марченка). А то в основному питали, чи то правда, що у вас там у кожній хаті обрізи під стріхою сховані. Або: «А-а, та це ж там, де бандерівці?»

Після сесії – канікули. І ми зустрілися з Іваном Бенедиктовичем в інститутському коридорі вже по приїзді з канікул, з дому. Він зупинив мене, поцікавився закарпатськими новинами, життям людей, їхніми настроями, запитав про здоров'я батьків, розповідав про свою літню поїздку в Карпати, зокрема, про те, що його приємно вразила висока національна свідомість тих закарпатців, з якими він там спілкувався. Європа є Європа, підсумував він сказане. Я зрозуміла, що доля Закарпатської України, цієї своєрідної частинки української душі, не була для

нього байдужою. Особливо його цікавили русини. Мені, русинці, увага до мого роду і народу була особливо приємною і повчальною.

Відтоді наші «коридорні» розмови частішали – говорили ми тепер не тільки про події далекі, закарпатські, а й про ближчі, київські. А подій у Києві на початку сімдесятих років не бракувало, на жаль, то були події болючі, трагічні. Шістдесятники один за одним зникали в тюрмах або таборах. В інституті повіяло холодним вітром підозрілості й донощицтва. Студенти боялись викладачів, а викладачі – студентів. Пам'ятник Тарасові Шевченку – і той перетворився у заборонену зону: біля нього небезпечно стало призначати навіть побачення...

І все ж доля і Всевишній подарували мені таких киян, які відіграли далеко не останню роль у формуванні моєї особистості і просто мене як людини. Це інтелігентна сім'я Коваленків – Юрій Миколайович та Надія Миколаївна, це високопатріотична сім'я Марченків – Ніна Михайлівна та Валерій. Саме вони показали мені дорогу до музею Івана Макаровича Гончара. Це тут я зустріла Леопольда Ященка і подружилася з його «жайворонківцями».

І, ясна річ, коли Іван Бенедиктович дізнався про це, він щиро зрадив, що не помилився в мені. Для мене Іван Бенедиктович як був, так і залишається надзвичайно доброю і милосердною людиною, а головне – моїм великим учителем. У його невеличкій гостинній квартирі я завжди зустрічалася чи то з приїжджими людьми, чи то з його київськими друзями, і все то були для мене люди незвичайні – палкі патріоти України, відважні борці за її незалежність, справжні мученики за її державність. Я вдячна долі, що мала можливість із багатьма познайомитись і багато чого доброго від них узяти для своєї душі.

Коли в 1983 році, будучи у відрядженні в Мукачеві, де я тоді проживала, він завітав у мій дім і дізнався, що в нас захворіла донька, то відразу ж запропонував свої послуги і допомогу в Києві: дах над головою, друзів-лікарів... Уже в Києві відвідував доню в лікарні, носив їй ласощі, дитячі книжечки. Зараз дочці дев'ятнадцятий, а Іван Бенедиктович так і залишився для неї дорогим київським дідусям.

Скільки говорено-переговорено в його охайній кімнатці, скільки доброго, повчального чуто-перечуто і від нього самого і від його друзів в інститутських аудиторіях. Та найголовніше, що він посіяв у моїй душі, – це почуття нескореності і незмінної вірності Вітчизні Україні, або, як полюбили вони з професором Василем Скрипкою говорити, – Материзні! А ще – звичайної людської порядності й милосердя.

Отже, моральні уроки Івана Бенедиктовича, а ще – святі заповіді моїх добрих батьків і мого незлобивого і трудолюбивого закарпатського люду й визначили моє моральне кредо на все життя.

Підсумовуючи все це, можна сказати словами нашого великого поета: «Раз добром нагріте серце, вік не прохолоне».

От чому в листах і по телефону ми завжди кажемо Іванові Бенедиктовичу: золотий і дорогий наш учителю й дідуся, ми любимо і не

забудемо Вас! Спасибі Вам за все добре і світле, що ви посіяли в наших
душах і залишили в нашій пам'яті!

1994, 2005 pp.

КАЛЕЙДОСКОП ДОБИ

Станіслав ЗІНЧУК, письменник

ЙОГО ЛЕКЦІЇ МАЛИ ПОВНИЙ АНШЛАГ

...У викладанні літератури (в Київському державному університеті кінця 50 – початку 60-х рр. – Ред.) теж хвалитися нічим. Там вимагалось передусім конспектування праць класиків марксизму та тодішніх ідеологів, рішень усіх партійних з'їздів і постанов ЦК з питань літератури, зубріння підручника, де кожному письменнику раз і назавжди визначено місце, якщо він «правильний» і праведний у розумінні сірого кардинала Суслова чи його київських пахолків. А саме вивчення творчості зводилося до переказування підручника чи лекцій викладача. Тому всі вони були в очах студентів на один копил, бо вперто боролися за світле комуністичне майбутнє, хоч не всі про нього чули.

Певна річ, викладачі найменше винні в такій «методі», їм просто відводилася роль ляльок, яких смикали за ниточки пальці виконавців і режисерів. Коли ж хтось із них намагався вийти з жорстко визначених рамок, їх нещадно карали. Так повелися з відомим викладачем журналістів Матвієм Михайловичем Шестопапом і викладачем педагогіки в нас на третьому курсі Іваном Бенедиктовичем Бровком. Цей ставний красень із багатьма рядами орденських колодочок бойових нагород закоханістю у свій предмет, в Україну, в її історію не поступався знаменитому Василю Олександровичу Сухомлинському. Його лекції завжди супроводжувалися повним аншлагом (набивалося чимало слухачів із інших курсів і факультетів), адже він ніколи не зазірав у конспект, а повну пару солов'єм виспівував кожне слово своєї «арії».

У другому семестрі після нового 1960 року замість нього зайшла в аудиторію сіренька особа жіночої статі і сказала, що Іван Бенедиктович більше не прийде до нас... До кінця першої 45-хвилини її практично ніхто не слухав, а після перерви в аудиторії залишилися одиниці. То був мовчазний протест проти брутальної сили тупої системи.

Ми завжди пам'ятаємо Вас, дорогий Учителю: Ваш життєвий подвиг став для нас найкращим утіленням найвисокоморальнішої педагогіки патріота, борця. Нарік, коли нас брали в КДБ, ми потай пишалися, що були Вашими не найгіршими учнями.

03-04.12.2002

З книжки: Зінчук Станіслав. Екран пам'яті. Автобіографічні нотатки. – К.: Сьоме небо, 2004. – С. 142-143.

* * *

«Де ти працюєш, сину? Мене всі питають, а я й не знаю. Твої колишні колеги, дивись, уже з животиками, а то й на автах приїздять з міста до матері. А ти ходиш у колишньому костюмчику і досі не маєш своєї квартири. І мовчиш зі мною. Люди кажуть: «Усе життя вчиться та вчиться, то скільки ж він тепер заробляє?»

«Ти проти їхньої влади? Але ж та влада нікуди не подінеться. Ти подивись: цілий світ з ними якось мириться, бо треба ж якось далі жити. А ти, виходить, їх не визнаєш? Та вони ж тебе знищать!»

* * *

Редактор: «Ви ж розумієте, що ваші публікації читають там (пальцем угору), і це треба враховувати, коли пишете і хочете друкуватися». – «Мені все одно, де читають, аби тільки була правда в тих публікаціях. А ви ж хіба проти правди?»

«Ну, подумав редактор. – Це дурень, яких і в церкві б'ють».

* * *

Парторг: «Вам я искренне добра желаю. Перед вами открывается большое будущее... Но вы не думаете о себе. А что вы будете делать, если курс партии четко утвердится в старом направлении?» – «Я не намерен шагать вместе с партией в обратном направлении».

ДЯКА

...Дебелий капітан важко зітхнув, пробігши очима списану мною сторінку:

– И все-таки вы меня не поняли.

А для мене, молодого студента-філолога Київського університету, було ніяк невтямки – навіщо капітанові КДБ треба, щоб «Борислав сміється» був написаний українцем Франком пізніше, ніж «Мать» росіянина Горького. Адже дати свідчать протилежне, і саме про це говорив наш викладач – Іван Бенедиктович Бровко.

...«Ще не вмерла Україна», – лунало в самому центрі Черкас. Двоє молодих сержантів несміливо тупцювали осторонь купки голосистих журналістів, навколо яких вже збиралися люди. Вибравши хвилину нашого спину, сержанти ніяковіючи протиснулися до нас крізь гурт і майже прошепотіли:

– Вас же всі знають, а тут обком. Краще б далі, до берега.

Не вмирала Україна і біля берега.

Усі ми в тому гурті різними шляхами прийшли до України. А я – з університету, з лекцій таких викладачів п'ятдесятих-шістдесятих років, як Іван Бенедиктович Бровко, людина великої доброти і щирости, людина, зневірися в силі правди якої міг би лише негідник.

Тепліє моя душа, коли згадую недавні видавничі зустрічі під час роботи над його художніми портретами українських творців космічної техніки і молю Бога, щоб дав йому довгих літ, міцного здоров'я відтворити задуманий ним образ Кобзаря як творця України.

Тепло в моїй душі з університетських років:

З тих пір я кажу Вам спасибі,
За правду без галасу й крику,
За теплу, як промінь, усмішку,
Що втопить і зло на обніжку.

Борис ДОВГАЛЮК, професор Дніпродзержинського державного технічного університету, доктор технічних наук, голова міської організації УРП-СОБОР

МОЇ ЗУСТРІЧІ З ІВАНОМ БРОВКОМ

Вперше я зустрівся з паном Іваном Бровком десь у середині сімдесятих. За рекомендацією письменника-сатирика з Дніпродзержинська Миколи Кучера спочатку познайомився з Василем Скрипкою. Коли я працював науковим співробітником науково-дослідного інституту, мені досить часто випадало їздити у відрядження до київських інститутів та на наукові конференції. Під час одного з таких відряджень я завітав до Василя Скрипки. Василь запропонував мені познайомитися з дуже цікавою людиною – з «генералом» (так величали пана Івана всі його близькі та друзі). Я, звичайно, погодився, і Василь зателефонував Іванові Бровку. За 15 – 20 хвилин до Василя завітав гарний, стрункий, спортивної виправки інтелігентний чоловік, охайно політньому одягнений. Це був Іван Бровко.

З того часу наші дружні зустрічі не перериваються. Як тільки мені випадає можливість приїхати до Києва, я завжди приходжу до п. Івана. Мене до нього тягне якась невидима сила. Бажання поспілкуватися, вислухати найцікавіші новини з літературного, культурного та громадського життя України. Коли планую поїздку до Києва, заздалегідь телефоную до Івана з передчуттям тривоги: чи зможу дотелефонуватися, чи буде Іван удома під час мого приїзду. Для мене його квартира перетворилася на вогник космічного інтелекту, добра, поради, оптимізму. Саме в цій квартирі я познайомився з Борисом Дмитровичем Антоненком-Давидовичем, Олексієм Ставицьким, Євгеном Сверстюком, Василем Лісовим, Оксаною Мешко, Вірою Ткаченко та іншими цікавими особистостями. Одного разу пан Іван повів мене до знаменитого Івана Макаровича Гончара, у якого ми пробули декілька годин – Іван Макарович знайомив нас з етнографічним музеєм, який створив своїми руками.

Під час мого приїзду до Києва на квартирі п. Івана збиралися Василь Скрипка, Олексій Ставицький, Микола Василега та інші. Велася цікава розмова про сучасне політичне становище в державі, обговорювалися нові літературні твори, читали вірші Ліни Костенко, Василя Симоненка тощо. Василь Скрипка часто декламував вірші Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Миколи Руденка та інших авторів. Коли з нами був Володимир Сіренко – слухали його вірші.

Були справжні свята, коли до Києва на моєму автомобілі з Дніпродзержинська зі мною приїздили поет Володимир Сіренко та Микола Кучер. Це бувало влітку. Спали всі на підлозі, а в світлу годину вибиралися на лоно природи. Пам'ятаю таку зустріч у 1979 році, яка була присвячена 80-річчю Бориса Антоненка-Давидовича. До лісу на лівому березі Дніпра приїхали на двох автомобілях. Вибрали галявину, в центрі якої був пеня від зрізаного дерева в діаметрі понад два метри. Він став нашим столом, а навколо були колоди, які правили нам за стільці. Борис Дмитрович сидів у центрі і розповідав нам цікаві історії про своє життя, про спровокований комуністами судовий процес над СБУ, про громадянську війну, голодомор тощо. Я дуже жалкую, що нічого з тих розповідей не записав. Але й записувати було незручно та й небезпечно. Адже нас могли зустріти представники КДБ. Остерігаючись шпиків, ми через кожні 5 – 10 хвилин обходили довколишній ліс, щоб не допустити підслуховування наших розмов. Пан Іван жартував: «сірко» та «бровко», як завжди, на сторожі, маючи на увазі своє і Володимира Сіренка прізвища. Погода була чудова, ми робили фізичні вправи, купалися. Пан Іван не відставав від молодших, брав участь у спортивних змаганнях, намагався зі мною поборотися, знаючи, що я займався спортивною боротьбою і був у добрій спортивній формі.

Нас було понад десять осіб. Усі уважно слухали Бориса Дмитровича, запитували його. Пам'ятаю таку його розповідь:

– Це було після мого повернення до України із Середньої Азії. Яюсь я забарився на полюванні до темної пори і шукав місця для ночівлі. Натрапив на великий курінь, у якому ночував сторож колгоспного баштану. Попросився переночувати. Сторож виявився дуже цікавою людиною – знав отамана Зеленого, був у його загоні. Він розповів, як одного разу київський обком вирішив покінчити з отаманом Зеленим. Для цього направили великий загін озброєних людей проти отамана. Але розвідники отамана дізналися про цю операцію і добре підготувалися. Коли загін комуністів прибув на територію війська Зеленого, отаман його оточив, знищив і скинув у річку Дніпро.

Потім сторож заспівав пісню про отамана Зеленого, в якій йшлося і про цю операцію. Борис Дмитрович проспівав частину цієї пісні, а я запам'ятав такі слова: «Пливуть Дніпром комуністи, спілі і не спілі. Не хоче їх риба їсти, бо осточортіли». Спілі – це члени компартії, не спілі – кандидати.

Разом з Іваном Бровком я був делегатом перших трьох з'їздів НРУ, обох Світових Конгресів Українців, першого, установчого з'їзду УРП, першого з'їзду КУНу, конгресів інтелігенції, «Просвіти». Разом ми стояли в Києві 21 вересня 1990 року на вулиці Володимирській у день річниці історичної злуки Західної України з Великою Україною. У цей день ланцюг єднання простягнувся від Львова до Києва. Потім на площі Святої

Софії відбувся багатотисячний мітинг. Поруч із нами була Оксана Мешко, яка недавно повернулася з заслання.

З вересня по грудень 1990 року я постійно мешкав у Києві, оскільки навчався в КПІ на факультеті підвищення кваліфікації викладачів вузів. У цей час за рекомендацією п. Івана я став членом громадської організації «Український комітет «Гельсінкі-90», яким керувала п. Оксана Мешко. Щотижня збирався актив організації, де ми зустрічалися з п. Іваном. Часто до нас заходили Левко Лук'яненко, Степан Хмара, Василь Овсієнко.

У цей час у столиці Чехословаччини Празі відбулася Гельсінкська Громадянська Асамблея, на яку була запрошена делегація від України. Делегацію формувала п. Оксана Мешко. За рекомендацією п. Івана Бровка до її складу включили й мене. Серед 10 членів делегації були Василь Лісовий, Василь Овсієнко, Іван Бровко, Дмитро Стус. На форумі ми слухали виступ Вацлава Гавела. Там я зустрівся із Галиною Старовойтовою, яка представляла на Форумі Росію. Я до неї звертався українською мовою, запитував про її ставлення до тодішніх подій в Україні. На секціях виступили Іван Бровко, Василь Лісовий, Василь Овсієнко та я. Благословення та натхнення на свій виступ я отримав від п. Івана.

Під час Форуму п. Іван познайомив мене з представниками української діаспори, що було дуже цікаво та корисно. Діаспора організувала для української делегації екскурсію по м. Празі. Пам'ятаю як ми підійшли до могили Олександра Олесея. На той час я вже прочитав багато його творів, багато про нього мені розповідали Борис Дмитрович, Іван Бровко, Василь Скрипка. Вже на початку 1990 року у видавництві «Дніпро» вийшли його твори у двох томах. У мене сформувалася велика любов і повага до Олександра Олесея. Тому якось стихійно я став на коліна перед його могилою і вимовив: «Пробач, дорогий наш Олесю, всім нам, українцям, за те, що ми не змогли зробити все можливе для того, щоб твоя могила була на твоїй рідній землі в Україні». Ми взяли землі з його могили і привезли до Києва.

Багато років минуло від нашого знайомства. Вже Україна незалежна держава. Ми можемо відкрито обговорювати сучасні проблеми вживання української мови в навчальних закладах, у науково-дослідних інститутах, державних установах тощо, проблеми української України, економіки, культури. Багато з наших друзів уже на тому світі. А наші стосунки стають ще теплішими. Для мене п. Іван – це старший мудрий мій брат за духом, мій радник, найкращий приятель.

Я часто розповідаю своїм друзям, студентам про Івана Бровка, про його життєвий шлях та співпрацю з Сергієм Корольовим, про запуск першої в СРСР ракети та про його участь у дисидентському русі, починаючи з 60-х років до сьогодні.

З Ювілеєм, дорогий наш Іване! З роси Вам і води!

КАЛЕЙДОСКОП ДОБИ

* * *

У відлигу вже був вибір між холуйством і порядністю. Раніше вибору не було. Усіх гнали табуном на бойню, не розбираючись.

«Де зараз ви, кати мого народу?» – волав Василь Симоненко голосом покликаного будити.

Кати сиділи у високих кріслах і готувались до рішучих дій.

* * *

На мій хлопський розум, коли воно опущене і невиразне, занедбане і тьмяне, байдуже і немите, то така ж у нього й душа. А в болоті чорти водяться. На таких і тримається те все...

ПРАЗЬКІ ЗУСТРІЧІ

Український інтелігент Іван Бенедиктович Бровко був відомий широкому загалові студентства в 60-х роках полум'яними лекціями, в яких відстоював свободу творчої особистості, виступав проти денационалізації молоді. Чесна громадянська позиція викладача знаходила відгук у душах колег та студентської молоді, але викликала водночас обурення наглядців у справах державної освіти. За радянських часів незалежну громадянську освіту в Україні, освітню справу було зруйновано і повністю підпорядковано державі, що дозволяло функціонерам чинити розправу над високоосвіченими, національно свідомими викладачами. Багато поневірянь зазнав і Бровко: його звільняють з університету та позбавляють права працювати викладачем у вищих навчальних закладах. Турбота про національно-духовне відродження українського народу, прагнення донести до свідомості молодих людей національну ідею становило основний зміст його життя. За це його глибоко пошанували й любили студенти Київського інституту культури, де він працював багато років.

Настала пора «золотої молодості», повернуло на дев'ятий десяток, можна було б і відпочити. Та ні ж бо, заспокоюватись йому було рано... Україна здобувала споконвічне право вольностей у громадянському житті. Відома правозахисниця Оксана Яківна Мешко запросила свого земляка до створення правозахисної організації – Український комітет «Гельсінкі-90». Він мав продовжити правозахисні традиції Української Гельсінкської Спілки, яка переросла в політичну організацію – Українську Республіканську партію.

Мужні старійшини правозахисного руху в Україні – Оксана Мешко, Іван Бровко, Петро Розумний, Василь Лісовий та інші 19 червня 1990 року створюють Комітет.

Декларація УКГ-90 виявилась своєрідним випробуванням для новачків: потрібно було визначитися у пріоритетах. Козацька мати – Оксана Мешко гаряче відстоювала пріоритет прав нації, бо якщо не будуть забезпечені права нації, то не може бути й мови про права людини. Вона закликала не йти на компроміси, не загравати з можновладцями. Співголовою новоствореного Українського Комітету «Гельсінкі-90», за пропозицією Оксани Мешко, було обрано Івана Бровка.

Дуже часто Іван Бенедиктович і Оксана Яківна засиджувались допізна в Комітеті, після чого він супроводжував її на околицю міста (площа Шевченка). За його спогадами, пані Оксана була переконана, що

совецькій імперії лишилося жити дуже недовго, бо вона «зітліє, згорить від власного зла».

У жовтні 1990 року мені довелося побувати на Гельсінкській Громадянській Асамблеї в Празі у складі делегації правозахисників від УКГ-90. Очоловав делегацію відомий правозахисник, філософ, у минулому політв'язень Василь Лісовий. Відкрив Асамблею президент Вацлав Гавел, теж у минулому політв'язень. На засіданні робочої комісії з національних питань виступив Іван Бровко. Він розповідав про діяльність і трагічну долю правозахисників з Української Гельсінкської Спілки, про роботу новоствореного Комітету.

Українці, які проживають у Чехії, тепло вітали українську делегацію, познайомили нас із діяльністю національно-культурного товариства. Колишня колега Івана Бенедиктовича по викладацькій роботі в Київському університеті, а на той час викладачка Карлового університету в Празі, Тетяна Галушка-Бернаджєва повела нас поклонитися могилам глибоко шанованих нами діячів української культури поета Олександра Олеся та педагога Софії Русової, зустрілися ми зі студентами-українцями, прийняли нас у радянському посольстві.

На березі лагідної річки Влтави, у гостинній оселі пані Тетяни ми мали зустріч із викладачами Карлового університету. Згадалися колишньому фронтовикові бої за визволення Праги. Особливо вражало тоді бійців ставлення до них мешканців міста. Їх вітали як визволителів, а тіла загиблих воїнів, що лежали на вулицях, пражани осипали весняними квітами.

Розбудова національної держави потребує великих зусиль, снаги серця – та наш учитель, яким ми пам'ятаємо Івана Бенедиктовича зі студентських років, невтомно працює. Готуючи науково-практичну конференцію «Про стан, проблеми та перспективи розвитку української мови в Україні» за участю Товариства української мови Київського університету імені Тараса Шевченка, Фондації О. Ольжича, Інституту українознавства, Союзу Українок, Материнської школи «Оріяна», ми звертались до мудрих порад Івана Бенедиктовича Бровка. Результатом конференції став опублікований у газеті «Освіта» проект «Закону України про мови» (червень 1995 р.). Цьому успіху ми завдячуємо мудрим порадам учителя.

26 грудня 1995 року

Іван Бровко з Маргаритою та Іриною Тюліни. Москва, 1948 р.

ПОЗДРАВЛЕНИЕ ИЗ МОСКВЫ

В грозном ноябре 1941 г. два бывших аспиранта: Иван Бровко и Георгий Тюлин встретили врага под Москвой залпами «катюш».

Ближе познакомились и надолго подружились они под Старой Русой, где была окружена немецкая группировка.

В Германии в 1945 и 1946 гг. друзья работали вместе с будущим Главным конструктором ракетостроения С.П. Королевым.

В 1947 г. И.Б. Бровко участвовал в запусках воссозданных немецких V-2, или А-4, а потом первых советских баллистических ракет дальнего действия.

Семья Тюлиных очень любила Ивана Бенедиктовича. Теперь нас осталось четверо: Иван – сын его друга Георгия, сестры Маргарита и Ирина, еще ее дочь Анна Тюлина.

Все мы поздравляем Иванко с юбилеем: желаем здоровья, бодрости!

Ирина ТЮЛИНА

16 декабря 2004 года.

СЛОВА, ЩО ЛУНАЛИ В ПОВІТРІ ЧАСУ

У нас же й світа, як на те,
Одна Сибір неісходима.
А тюрем! А люду! Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Тарас Шевченко, «Кавказ»

Ми навіть власної не маєм хати.
Усе одкрите в нас тюремним ключарам.

Леся Українка

Бо скрізь нікчемність в розкоші сама,
І в злиднях честь доходить до одчаю.

Вільям Шекспір

Молись же всяк, щоб стало так –
А йдеться вже до того! –
Щоб ум і честь, де тільки єсть,
Пробили скрізь дорогу.

Роберт Бернс

Багатства прагнеш ти... Та чи в багатстві суть
Короткого життя? Всі, хто живе, умруть,
Життя у позику тобі дається – отже
З ним розлучитися щодня готовий будь!

Омар Хаям

Уперед, хто не хоче конати,
Стати трупом живим, гниючи.
Сміле слово – то наші гармати!
Світлі вчинки — то наші мечі!

Павло Грабовський

Ех, якби я геній був,
Я б вам душі переродив,

Я б вам випрямив хребти,
Я б людей з вас повиводив,
Навіть з мавп, таких, як ти.

Іван Франко

Янголи покидають мене, а ворогів кругом, аж темно.
Я почав молитися Богу...

Олександр Довженко

Вони між нами ходять,
І ми їм досі руку подаєм...

Максим Рильський

Навколо радості так мало!
Який у чорта днів бадьор,
Коли ми крила поламали
У леті марному до зор.

Володимир Сосюра

... Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

... Україно! Ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Громотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Василь Симоненко

Майстрували нам стелю до млості, до одуру
Із найкращих ідей, з настановами згідно,
Знявши мірку з пресованих бовдурів
І пружинно-спіральных негідників.

Ліна Костенко

БІБЛІОГРАФІЯ

I

Бровко І., Білоцерківський А., Гузенко В., Павленко Н. Підручник української літератури для Х класу (Рецензія) / Радянська освіта, 1953, № 44 (576). – 31 жовтня.

Бровко Иван. Тема дружбы народов на уроках литературы / Учительская газета. – 1954, № 15 (3829). – 20 февраля.

Бровко І.Б. Вивчення творчості Олеса Гончара в школі. – К.: Радянська школа, 1957. – 120 с.

Бровко І.Б. Відображення в художній літературі возз'єднання українських земель. – К., 1959. – 36 с.

Бровко І.Б. Коцюбинська М.Х., Сидоренко Г.К. Аналіз літературного твору. Посібник для вчителів. – К.: Радянська школа, 1959. – 68 с.

Бровко И.Б. Космос беден без поэтов... – К. О-во «Знание» УССР, 1986. – 46 С.

Бровко Иван. Рятівний телефонний дзвінок // Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. Упорядник Б.Тимошенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С.161-173.

Бровко Иван. Найулюбленіша пісня Сергія Корольова «Дивлюсь я на небо». Інтерв'ю взяв Олексій Микитенко / Столиця. – 2000, ч. 91 (296). – 19 серпня. – С. 14.

Бровко Иван. Тот факт, что первой запущенной в СССР баллистической ракетой была легендарная немецкая ФАУ-2, скрывался до развала Союза. Интервью Игорю Осипчуку / Факты. – 2000, № 138 (0715). – 1 августа. – С. 6.

Бровко Иван Венедиктович. Уривок зі спогадів // Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – С. 144-145.

II

Добром нагріте серце. До 80-ліття Івана Венедиктовича Бровка. Упорядник В.Овсієнко. – К.: Українська Республіканська партія. – 64 с.

Каплий Светлана. Иван Бровко, с которого начинается космос / Всеукраинские ведомости. – 1998, № 34 (928). – 21 февраля. – С. 6-7.

Королева Наталия. Отец. В 2 кн. – М.: Наука, 2001, Кн. 2. С. 204, фото; довідка про І.Б. Бровка на с. 376.

Сіренко Володимир. Повернення до себе. Поезії. Дніпропетровськ: Поліграфіст. – 2001. – С. 33-37 (поема «Переяславська ніч», присвячена І.Б. Бровку).

Бобрищев Костянтин. Иван Бровко // Бобрищев Костянтин. Отчий край. – Полтава: Дивосвіт, 2002. – С. 74-83.

Василяшко Василь. Космос української душі // Освіта. – 2004, ч. 5-6

(5081-5082). – 28 січня. – С. 14-15.

Василяшко Василь. Иван Бровко і в 90 літ – діяльний // Свобода. – 2004, ч. 4, Vol. CXI. – 23 січня. – С. 17.

Василяшко Василь. Увічнений і гнаний // Київ. – 2004. – Ч. 4-5. – С. 134-138.

Зінчук Станіслав. Екран пам'яті. Автобіографічні нотатки. – К.: Сьоме небо, 2004. – С. 142-143.

Сверстюк Євген. Ми вибирали життя (Інтерв'ю 1995 – 1999 р.) // Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами. К.: Дух і літера, 2004. – С. 66-71.

Шудря М.А. Бровко Иван Бенедиктович. – Енциклопедія сучасної України. Т. 3. – Київ, 2004. – С. 470.

ПОКАЖЧИК ІМЕНА

Аврахов Григорій – 30, 73

Андрієвська Валерія – 69

Антоненко-Давидович Б.Д. – 3, 26-39, 49, 54, 67, 68, 69, 74, 76, 80, 85, 89, 99, 114

Арістотель – 35

Аркас Микола – 43

Архипенко Олександр – 52

Б

Бадзьо Юрій – 69

Баймут Т.В. – 62

Байрон – 37

Бандера Степан – 29, 31, 45, 51

Барвінок Ганна – 36, 37

Бармін З.П. – 19

Бача Юрій – 75, 77

Бердиховська Богуміла – 126

Бердяєв – 25

Берія Л.П. – 49

Бернс Роберт – 121

Берут Болеслав – 16

Бетговен – 33

Білецький Андрій – 44

Білий Б.М. – 63

Білик Світлана – 86

Білозерський Василь – 37

Білокін, заврайвно – 11

Білоцерківський А. – 123

Бобрищев Костянтин – 126

Бобуська-Стадник Ольга – 22, 108-110

Богун Иван – 87, 88

Брайчевський Михайло – 76

Брауде О.Л. – 23
Браун, фон – 18, 19, 20
Бровко Венедикт Андрійович,
батько І.Б. – 3
Бровко Віктор, син І.Б. – 7, 101
Бровко Мирослав, онук І.Б. – 7, 101
Бровко Олексій, дядько І.Б. – 4
Бровко Петро, дядько І.Б. – 4
Бровко Сашко, дядько І.Б. – 4
Будищанець В. – 23
Будник В.С. – 19
Бур-Комаровський, генерал – 15, 22
Бучило Леонід – 75
Бюстер ВВ. – 23

В

Василяшко Василь – 58-60, 124
Василега-Дерибас Микола – 87-89, 114
Височанський П. – 24
Винниченко Володимир – 15, 25, 28, 68, 100
Вінграновський Микола – 49
Вовчик-Блакитна Майя – 41
Вознюк В.И. – 56
Возняк Михайло – 21, 24, 75
Войнов – 12

Г

Гавел Вацлав – 116, 119
Гайдуков Л.М. – 56
Галушка-Бернадзева Тетяна – 119
Ганф А.Л. – 24
Гете – 37, 92
Гете Парасковія – 69
Гіль Богдан – 77
Гітлер Адольф – 13, 52
Глушко В.П. – 19, 20
Гмиря Борис – 74
Гнатюк Оля – 124
Гоголь Микола – 13, 29, 50
Голець Марія – 117-118
Голованов Я. – 91
Голуб Андрій – 28, 74
Гончар І.М. – 37, 49, 54, 89, 98, 109, 113
Гончар Олесь – 61, 72, 96, 101, 123
Горбачук Василь – 61-66
Горький Максим – 12, 28, 29, 100, 113

Грабовський Павло – 121
Гретруб, професор – 19, 59
Гриценко-Лісова Віра – 22, 95-97
Грінченко Борис – 21, 23
Грушевський Михайло – 4, 15, 21, 24, 25, 28, 29, 43, 48, 68, 75, 83, 90, 100
Грушевський Олександр – 23
Губинский В.И. – 23

Д

Даденков, міністр освіти – 24
Демидюк Надія – 75
Дзира Ярослав – 22, 74-78
Дзюба Іван – 30-32, 49, 68, 73, 76, 106
Діброва, генерал – 98
Діденко Василь – 90
Довгалюк Борис – 114-117
Довженко Олександр – 89, 122
Доленко М. Т. – 63
Достоевський Федір – 17
Драгоманов Михайло – 21, 24, 50, 88
Драч Іван – 49
Духота Олена – 99
Єлизавета Петрівна, цариця – 34
Єфремов Сергій – 15, 24, 25, 43, 52, 68, 75, 83, 90

Ж

Женяба – 104

З

Зайцев Павло – 68, 100
Засенко Петро – 90
Зелений, отаман – 38, 115
Зеров Микола – 52, 90
Зінчук Станіслав – 111, 124

І

Іваничук Роман – 99
Іогансен Ф.А. – 23

К

Калашник – 63
Калнишевський Петро – 103
Каплій Світлана – 123
Карпенко Федосій – 4
Карпенко-Бровко
Наталія Федосіївна, мати І.Б. – 3
Катерина II – 33, 35

Квітка-Основ'яненко Григорій – 24
Кибальчич Микола – 93
Кирилюк Євген – 75
Кириченко Світлана – 69
Коваленко Н.М. – 109
Коваленко Ю.М. – 109
Козак Степан – 75
Кондратюк Ю.В. (Шаргей О.Г.) – 16, 18
Кониський А.Я. – 23
Корольов Сергій – 18-20, 26, 54, 55-58, 59-60, 71, 80, 86, 88, 90-93, 100, 102, 106, 116, 119, 123
Корольова Н.С. – 60, 93, 126
Косинка Григорій – 27, 38, 82
Костенко Ліна – 49, 113, 124
Костомаров Микола – 23
Костюк Г.С. – 41
Котляревський Іван – 45, 50, 72, 101, 105, 114
Коцюба Леся – 30, 31
Коцюбинська Михайлина – 123
Коцюбинський Михайло – 59, 90
Кочур Григорій – 74
Кравчук Михайло – 52
Крип'якевич Іван – 68
Круть – 104
Крушельницька Соломія – 96
Кубійович Володимир – 68
Кулепетов Н.И. – 56
Куліш Пантелеймон – 21-23, 27, 31, 36, 37, 49
Кучер Микола 114, 115

Л

Лapidус Броніслав – 55-57
Лебідь, директор школи – 9
Левицький Г.В. – 4, 5
Левицький Дмитро – 5
Левицький Орест – 5
Левітанський Б. – 24
Легеза, директор школи – 11
Ленін В.І. – 9, 28, 41
Лепкий Богдан – 24, 25, 68
Лермонтов Михайло – 59, 93
Лисенко Микола – 23
Лісова Віра – 22, 95-97
Лісовий Василь – 96, 114, 116, 118, 119
Лотоцький О. – 22, 24
Лукаш Микола – 69

Лук'яненко Левко – 115
Лупій Олесь – 86, 90
Льоха – 104

М

Мазепа Степан – 6, 33, 34
Макаренко – 28
Малевиц – 52
Максим – 7
Маннергейм – 11, 14
Маркс Карл – 28
Мартос – 36
Марченко Валерій – 51, 108, 109
Марченко Н.М. – 108, 109
Матушевський Ф. – 24
Махно Нестор – 7
Медвідь В'ячеслав – 86
Мельников, слідчий – 66
Меншиков – 34
Метлинський Амврозій – 23
Мешко Оксана – 22, 37, 38, 54, 67, 79, 96, 102, 114, 116, 118, 119
Миколайчик, президент Польщі – 16
Мицик Ю. – 123
Мишуга Олександр – 96
Мицкевич Адам – 92
Молотов – 13
Мольнар Михайло – 75
Мономах – 100
Москаленко Василь – 60
Москаленко Марія – 59, 60
Москаленко Микола – 60
Москаленко Юрій – 60
Моцарт – 33
Мудрий Ярослав – 35
Мушинка Микола – 75

Н

Нестеренко А.И. – 56
Нечуй-Левицький Іван – 79
Ніцше Фрідріх – 23
Носов А.И. – 56
Нутис Я.Ф. – 24

О

Овсієнко Василь – 3, 22, 23, 39, 116, 123
Огієнко Іван – 75

Олесь Олександр – 23, 25, 28, 50, 68, 105, 108, 116
Ольжич Олег – 119
Орел Лідія – 90
Осипчук І. – 123
Островський Олелько – 24

П

Павленко Н. – 123
Парасунько, секретар партбюро – 73
Парасюк Остан – 28, 74
Петлюра Симон – 6, 7
Піпін А.Н. – 23
Підпалій Володимир – 27, 47, 90
Платон – 35, 99
Плачинда Сергій – 90
Плеханов Г.В. – 24
Понятенко – 21, 23
Попелюх Валентина – 69
Попович Павло – 59
Прайс Е.Д. – 23
Пушкін О.С. – 92

Р

Рабинович – 24
Разін О.С. – 105
Рейт Ірина – 75
Реп'ях Станіслав – 22, 104-107
Рильський Максим – 74, 77, 79, 96, 122
Ріббентроп – 13
Рітдорф Ельза – 20, 23, 52, 102
Розум Григорій – 32
Розумний Петро – 82-84, 118
Розумовський Андрій – 33-35
Розумовський Григорій – 33
Розумовський Кирило – 32-36.
Розумовський Олексій – 34
Романов О. – 91
Романюк Василь (Патріарх Володимир) – 100
Руденко Микола – 39, 80, 115
Рузвельт Франклін – 16, 17
Русова Софія – 15, 21, 23, 25, 28, 100, 108
Руссо Жан Жак – 23
Рязанський М.С. – 19

С

Самійленко Володимир – 45, 50, 51

Сартр Жан Поль – 99
Сверстюк Андрій – 31, 32, 37
Сверстюк Євген – 11-18, 20-23, 25, 26, 31, 32, 35, 40-54, 62, 65-67, 75, 77, 82-84, 86, 114, 124
Світличний Іван – 49, 52
Світлична Леоніда – 69
Семиволос М.В. – 42
Семикіна Людмила – 69
Сидоренко Г.К. – 123
Симоненко Василь – 49, 99, 115, 122
Сингаївський Микола – 90-94
Сіренко Володимир – 78-86, 115, 123
Сковорода Григорій – 34, 94
Скрипка Василь – 67, 69, 70, 79-81, 86, 109, 114-116
Смаль-Стоцький Іван – 68
Смирницький Н.Н. – 56.
Снегірьов Гелій – 29
Собко – 63
Солженіцин Олександр – 101
Сосюра Володимир – 68, 74, 122
Софокл – 102
Спасович В.Д. – 23
Ставицький Олексій – 114
Сталін Й.В. – 13, 16, 17, 30, 38, 40, 41, 44, 49, 52, 78, 120
Старовойтова Галина – 116
Стефанків Г.В. – 69
Стех, студент – 77
Страшенко Ольга – 98-103
Страшенко Сергій – 99, 101
Стус Василь – 29, 38, 39, 51, 52, 69, 102
Стус Дмитро – 116
Суровцова Надія – 38
Суслов М.А. – 111
Сухомлинський В.О. – 111
Счастлівцев -24

Т

Тверецький А.Ф. – 14, 16, 20, 56
Теліга Олена – 26, 123
Тимошенко Борис – 26, 125
Тимчина, студент – 77
Тихий Олекса – 65
Тичина Павло – 68
Ткаченко Віра – 22, 114
Ткаченко Кость – 74-76
Товкачевський Андрій – 23

Толстой Лев – 59
Трумен Гаррі – 17
Тюлін Г.О. (Юрій) – 14, 16-20, 47, 56, 120
Тюлін Іван – 120
Тюліна Анна – 120
Тюліна Ірина – 120
Тюліна Марія – 18, 120
Тюліна Маргарита – 120

У

Українка Леся – 50, 72, 121
Ушета Іван – 113

Ф

Федора, бабуся Реп'яха – 104
Федька, родич І.Б. – 44
Федькович Осип – 23
Франко Зіновія – 76
Франко Іван – 18, 23, 29, 51, 72, 88, 113, 122
Франчук І. – 24
Фрейд Зігмунт – 25, 29, 108

Х

Хайло Марійка – 8-9
Харчук Борис – 76
Хаям Омар – 121
Хвильовий Микола – 27, 90
Хмельницький Богдан – 6
Ходорович Сергій – 96
Хрущов М.С. – 45, 49

Ц

Цюлковський Костянтин – 93

Ч

Черненко М. – 24
Чернявський, доцент – 25
Черток Б.Е. – 19
Черчилль Вінстон – 16, 17

Ш

Шевченко Тарас – 6, 9, 21-24, 26, 32, 33, 37, 38, 40, 57, 59, 68, 61, 70, 72, 75, 92, 93, 95, 101, 102, 109, 113, 115, 121
Шекспір Вільям – 37, 121
Шелест П.Ю. – 78
Шестопад Матвій – 28, 74, 76, 80, 106, 111
Шліман Генріх 72

Шопенгауер – 99
Штефіль – 24
Штоль Генріх – 72
Шудря Микола – 71-73, 124
Шуйський Василь – 106
Шульженко, генерал КГБ – 25, 47
Шумило Микита – 76
Шумук Данило – 67

Щ

Щоголев Яків – 6

Ю

Юдицький Ю. – 24
Ющенко Віктор – 101, 102

Я

Яворницький Дмитро – 43, 100
Яківчик Василь – 67-70
Яновський Юрій – 54, 59, 74, 93
Яценко Леопольд – 109

ЗМІСТ

<i>Іван Бровко. ЗБЕРЕГТИ В СОБІ ЛЮДИНУ</i>	3
<i>Євген Сверстюк. НА ЗОРІ ШІСТДЕСЯТИХ</i>	40
<i>Бронислав Латидус. ЖИВАЯ ЛЕГЕНДА КОСМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ</i>	55
<i>Василь Василяшко. «УВІЧНЕНИЙ» І ГНАНИЙ</i>	58
<i>Василь Горбачук. ПРО ДРУГА – КРИЗЬ ВІДДАЛЬ РОКІВ</i>	61
<i>Василь Яківчик. І СЛОВОМ, І ДІЛОМ</i>	67
<i>Микола Шудря. У ПОШУКАХ СВОЄЇ ТРОЇ</i>	71
<i>Ярослав Дзира. БУДИТЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ДУХУ</i>	74
<i>Василь Скрипка. МНОГАЯ ЛІТА БЕНЕДИКТИКАМУСУ!</i>	79
<i>Петро Розумний. НАШ ОБОЗНИЙ</i>	82
<i>Володимир Сіренко. У КИЇВ, ДО БРОВКА</i>	85
<i>Микола Василяга-Дерибас. ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ БОГУНА</i>	87
<i>Микола Сингаївський. УРОКИ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ</i>	90
<i>Віра Гриценко-Лісова. НА ЛЕЗІ НОЖА</i>	95
<i>Ольга Страшенко. ГОЛОС ЗІ СТУДЕНТСЬКОЇ ЛАВИ</i>	98
<i>Микола Сингаївський. УРОКИ ОДНОГО УРОКУ</i>	104
<i>Ольга Бобуська-Стадник. СПОГАДИ ПРО ВЧИТЕЛЯ</i>	108
<i>Станіслав Зінчук. ЙОГО ЛЕКЦІЇ МАЛИ ПОВНИЙ АНШЛАГ</i>	111
<i>Іван Ушета. ДЯКА</i>	113
<i>Борис Довгалюк. МОЇ ЗУСТРІЧІ З ІВАНОМ БРОВКОМ</i>	114
<i>Марія Голець. ПРАЗЬКІ ЗУСТРІЧІ</i>	118
<i>Ірина Тюліна. ПОЗДРАВЛЕНИЕ ИЗ МОСКВЫ</i>	120
<i>СЛОВА, ЩО ЛУНАЛИ В ПОВІТРІ ЧАСУ</i>	121
<i>БІБЛІОГРАФІЯ</i>	123
<i>ПОКАЖЧИК ІМЕН</i>	125

Літературно-художнє видання

ДОБРОМ НАГРІТЕ СЕРЦЕ

До 90-річчя Івана Бенедиктовича Бровка

Відповідальний за випуск *С.Ю. Захаров*

Редактор *В.В. Овсієнко*

Підготовка ілюстрацій *О.А. Мірошніченко*

Комп'ютерна верстка *О.А. Мірошніченко*

Підписано до друку 10.01.2005

Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 7,64 Умов. фарб.-від. 8,26

Умов.- вид. арк. 8,43 Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група

61002, Харків, а/с 10430

<http://www.khpg.org>

«Фоліо»

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи

61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4

НОВА ІСТОРИКО-МЕМУАРНА СЕРІЯ

Новий видавничий проект Харківської правозахисної групи – публікація серії видань мемуарного і документального характеру, присвячених опору тоталітарному режиму в СРСР. Ці видання готуються за матеріалами архіву Харківської правозахисної групи й інших недержавних організацій, що займаються історією політичних репресій. Книги містять велику кількість рідких ілюстрацій і фотографій.

Вийшли у світ:

Юрій Полтавцев. Белый просвет на офицерских погонах. (рус.)

Этой книгой Харьковская правозащитная группа и издательство «Фолио» открыли указанную серию.

Ю.П. Полтавцев (1908-1998) – харьковский адвокат, многолетний узник сталинских лагерей. В страшные тридцатые годы он, выступая защитником в политических процессах, спас от смерти немало людей. Его записки повествуют о нескольких таких историях. Книга, несомненно, будет интересна любителям новейшей истории и полезна молодым людям, изучающим право.

Дина Каминская. Записки адвоката. (рус.)

Замечательная книга одного из лучших российских адвокатов Дины Каминской, ныне проживающей в США, описывает перипетии работы адвоката в условиях советского правосудия, в частности, знаменитые диссидентские процессы 60-х – 70-х годов. Это – первое в бывшем СССР издание книги, переведенной на многие иностранные языки, – осуществлено совместно Харьковской правозащитной группой и харьковским издательством «Фолио».

Кто хочет выстоять, не поддаваясь мутному потоку косноязычия и фальши, – пусть прикоснется к восхитительной ясности, мудрости и благородству этой книги, которая никогда не устареет.

Захватывающее чтение для самого широкого круга читателей, книга будет особенно интересной и полезной всем, кто работает в области права.

Кость Штепа, Фрідріх Гоутерманс. Чистка в Росії. (укр.)

Книга «Чистка в Росії» написана видатними вченими. Кость Штепа – відомий свого часу київський професор, завідувач кафедрою середньовічної історії Київського університету і водночас старший науковий співробітник Інституту історії Академії Наук. Фрідріх Гоутерманс – німецький антифашист, професор фізики, що прибув до Харкова у 1935 році і до самого арешту працював на посаді керівника лабораторії в Українському фізико-технічному інституті. Шляхи цих непересічних особистостей перетнулися в березні 1938 року в Лук'янівській в'язниці м. Києва.

Друзі (а вони ними стали) чотири місяці провели в одній камері, де між ними точилися пристрасні суперечки стосовно подій так званої «великої чистки», жертвами якої вони стали. Опинившись на Заході, вони в 1951 році за сприяння Нобелівського лауреата Нільса Бора видали в Лондоні англійською мовою книгу про події 1937-1938 рр., при написанні якої опиралися на власний досвід і свої спостереження. Книга була видана під псевдонімами Ф. Бек і В. Годін. Вона має дещо абстрактний характер і нагадує швидше серйозну наукову працю, аніж художній твір чи мемуари.

Михаил Хейфец. Избранное в трех томах. (рус.)

Трехтомник известного литератора и историка Михаила Хейфеца включает в себя его произведения, написанные в Дубровлаге, ссылке и в эмиграции.

Михаил Хейфец – ленинградский литератор, работавший в жанрах исторической прозы и публицистики. В 1974 г. он был приговорен к 6 годам лагерей и ссылки за предисловие к «самиздатскому» пятитомнику своего товарища, выдворенного из СССР, – Иосифа Бродского. Отбывая срок в лагере строгого режима, Хейфец написал, сумел передать на волю (и далее в Париж) две книги – «Место и время» и «Русское поле». Эти книги и вошли в первый том «Избранного». Во втором томе публикуется «Путешествие из Дубровлага в Ермак», книга, написанная – в ссылке в Казахстане.

В третьем, завершающем томе «Избранного» Михаила Хейфеца, публикуются те «лагерные» книги, что были написаны после выдворения его из СССР. – «Украинские силуэты» и «Военнопленный секретарь».

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Том 1. Особистості. Том 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. Том 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978. Том 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. (укр.)

У цьому виданні вперше в Україні публікуються документи і матеріали Української Гельсінкської Групи. В першому томі надруковано нарис історії правозахисного руху в Україні, інтерв'ю з головою Групи Миколою Руденком та біографічні відомості стосовно 43 членів Групи. В другому, третьому та четвертому томах зібрано документи Групи в хронологічному порядку.

Александр Литинский. Жития не святых. (рус.)

А.Б. Литинский (1914-2000) – инженер-механик, преподаватель, фронтовик, побывавший в лагерях только за то, что осмелился написать в высшие инстанции о проявлениях антисемитизма на местах, что приводит к нарушению законов и Конституции. Книга представляет несомненный интерес, прежде всего, как еще одно живое свидетельство истории страны со времен гражданской войны до сегодняшнего дня.

Михайлина Коцюбинська. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість. (укр.)

Літературне ім'я Михайлини Коцюбинської засвітилося ще на зорі 60-х і світить рівним світлом донині. Михайлина Коцюбинська йшла усамітно під захистом культури, доброго смаку та чуття міри, і це наче зачарувало навіть її опонентів. Але пряма і чесна дорога вела на барикади, і тут Михайлина Коцюбинська явила приклад того, що чесний талант під захистом сумління є силою незламною.

Останнім часом в полі її інтересів з'явився епістолярний жанр, в якому відбувалася самореалізація творчої особистості за умов полювання на вільне слово та вільну думку вірними слугами та браконьєрами цензурних комітетів. Михайлина Коцюбинська над прірвами поділу, порізнення і мряки схоплює гру веселки.

Анатолий Рева. Трагедия в Сокольниках. (рус.)

В книге собраны воспоминания людей, переживших немецкую оккупацию Харькова в детском приюте, где многие из детей в возрасте от 4-х до 10-и лет являлись донорами для немецких раненных.

Людвиг Войславский. Воспоминания из ушедшего столетия. (рус.)

Книга воспоминаний о времени, насыщенном драматическими событиями: массовые репрессии в предвоенные годы, война, послевоенные годы. Волею судьбы автор оказался их участником и очевидцем. Точность фактов,

сознательное самоограничение в описаниях, минимум эмоций – все это дает картину жизни в СССР в 30-х, 40-х и частично 50-х годах XX века.

Юнаки з огненної печі. (укр.)

Цією книжкою Харківська правозахисна група та видавництво «Фоліо» продовжують серію публікацій меморіального характеру – автобіографічних розповідей колишніх політв'язнів та учасників руху опору тоталітарному режимові післясталінського періоду. Тут вміщено інтерв'ю членів національно-патріотичної підпільної організації з села Росохач та їхніх родичів, яка на відзнаку 55-ї річниці проголошення незалежності України IV Універсалом Центральної Ради вночі з 21 на 22 січня 1973 року вивісила в м. Чортків на Тернопільщині національні прапори та листівки.

Стефанія Петраш. Спогади. (укр.)

Спогади політв'язненої сталінського періоду, дружини політв'язня сталінського і брежнєвського періодів Петра Січка, матері політв'язнів брежнєвського періоду Володимира і Василя Сичків.

Софія Шоломова. Харьковский серафим. (рус.)

Настоящая книга является вторым выпуском в цикле под названием «Сыны Света». Она посвящена нашему земляку, исповеднику христианской веры, священнику Николаю Загоровскому, который в 1993 году решением Синода Украинской Православной Церкви Московского Патриархата был канонизирован как местно-чтимый святой Харьковской епархии.

Автор книги, Софья Богдановна Шоломова, публикуется в периодической печати с 1975 года. Она автор книги под названием «Его почитали святым уже при жизни» (Малоизвестные страницы жизни Иоанна Кронштадтского), автор публикаций о таких подвижниках христианского благочестия как отец Павел Флоренский, святитель Иннокентий Херсонский, и много других.

Софія Шоломова. Забвение над ними бессильно. (рус.)

Настоящая книга является завершающим выпуском в цикле под общим названием «Сыны света». Книга посвящена первым новомученикам на харьковской земле, пострадавшим за веру. В неё включены также главы, посвящённые мученикам за веру, чьи имена связаны не только со Слобожанщиной, но имеющие всероссийскую и всемирную известность. В книге использованы разнообразные исторические документы и материалы, мало, а то и вовсе неизвестные читателю, в том числе и редкие зарубежные издания и публикации.

Михайлина Коцюбинська. Мої обрії. В 2-х томах. (укр.)

Цей літературознавчий автопортрет має певне історичне значення, свідчить про еволюцію поглядів, пріоритетів і орієнтацій покоління, до якого належить автор.

У першому томі подано статті з раннього наукового доробку автора, передусім з проблем шевченкознавства, розвідки 60-х років про поетику Шевченка, зокрема про метафору в українській поезії. Представлено дослідження творчості й особистості видатних українських письменників минулого століття – Стефаніка, Коцюбинського, Тичини на тлі сучасного їм літературного процесу, а також статті із зарубіжної літератури.

Центральне місце у другому томі посідають присвячені «незабутнім шістдесятим», поколінню, до якого належить автор. Представлено літературні портрети І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Генік-Березовської, Н. Суровцової, Віри Вовк, особливу увагу приділено постаті В. Стуса (розвідки загального характеру, про ранню поезію і епістолярну спадщину поета тощо).

Феликс Рахлин. О Борисе Чичибабине и его времени. (рус.)

Книга воспоминаний о выдающемся русском поэте – харьковчанине Борисе Чичибабине (1923-1994), о его времени и некоторых ближайших его друзьях.

Большая часть жизни поэта прошла в Харькове. Еще в юные годы за бунтарские стихи, оппозиционные режиму Сталина, он был арестован и пять лет провел в северном лагере. В мемуарах одного из близких ему людей рассказано о предыстории этого ареста, о дальнейших творческих и житейских злоключениях, преследованиях и утеснениях, которым подвергался поэт со стороны партийно-советской верхушки в течение всей своей жизни, об особенностях личности и характера, во многом противоречивого, но всегда яркого и цельного. Отдельная глава посвящена беспримерному в русской литературе тематическому кругу стихов русского «по крови» поэта против антисемитизма, в защиту еврейства и его права на собственный выбор судьбы и родины.

Автор – бывший харьковский журналист, ныне гражданин Израиля.

Володимир Комашков. Вишгород. Вибрані твори. (укр.)

Перша публікація творів українського письменника Володимира Комашкова з Вишгорода познайомить читача з його непересічним мистецтвом. До книги «Вишгород» (Вибрані твори) увійшли поезії, листи, щоденники, образки. В основному – це твори з архіву автора. У суспільно-літературний процес повертається ще одне ім'я шістдесятника.

Владимир Козюра. Путешествие с образовательной целью. (рус.)

Владимир Васильевич Козюра родился в 1946 г. в г. Омске в семье переселенцев из Украины.

Поиски истины и смысла жизни привели автора к попытке бегства за рубеж, что в свою очередь привело его в политлагерь. По его собственному признанию, «после 7 лет заключения в Мордовских лагерях я выходил на свободу, в «большую зону» вполне успокоившимся, получившим ответы на все свои мировоззренческие вопросы, молодым человеком». Эта книга – «попытка отблагодарить тех замечательных людей, которые окружали меня тогда и помогли превратить 7 лет лагерей в Путешествие с образовательной целью».

Добром нагріте серце. До 90-річчя Івана Бенедиктовича Бровка. (укр.)

Іван Бровко – майже ровесник жорстокого ХХ віку. Він свідок трьох голодоморів і учасник трьох воєн, командир однієї з перших батареї «Катюш», співробітник конструктора ракетно-космічних систем Сергія Корольова, учасник запуску першої балістичної ракети ФАУ-2. Але так він жив, що найпомітнішою рисою його біографії стала боротьба за свій принижений народ та його культуру. 15 січня 2005 року Іванові Бенедиктовичу – 90. Учасник запуску першої балістичної ракети ФАУ-2. Але він не просто довгожитель на заслуженому відпочинку – він активний громадянин, невтомний діяч у змаганнях за права і гідність людини, в обстоюванні незалежності й державності України. Друзі відомого педагога й науковця, його учні й студенти, колеги-однодумці написали про цю щедру і щирю, непохитну в своїх принципах людину, переслідувану за часів диктатури. На тлі сірих і похмурих часів вимальовуються перед нами цікаві факти і яскраві деталі з цього надзвичайно щедрого життєпису, що дає змогу глибше й посутніше збагнути те духовне явище, в історії України, якому ім'я – шістдесятництво.

Книжка є доповненням перевиданням виданої 1995 року в тиражувальному центрі Української Республіканської партії однойменної брошури і виходить у серії публікацій меморіального характеру за програмою Харківської правозахисної групи.

Готуються до друку:

До 100-річчя Оксани Яківни Мешко. Спогади, листи, інтерв'ю. (укр.)
Список осіб, засуджених за політичними мотивами в Україні (1953-1989).

(укр.)

Це найбільш повний з актуалізованих сьогодні переліків осіб, засуджених з політичних мотивів в Україні в післясталінський період, він містить у собі близько 3000 імен. Книга є результатом тринадцятирічної праці Харківської правозахисної групи, що склала список за дисидентськими джерелами.

Архивно-следственные дела 1969 и 1984 гг. Алтуняна Г.О. (рус.)

Неля Немиринская. Записки адвоката. (рус.).

Известный украинский адвокат описывает десять диссидентских процессов, в которых она защищала Мыколу Руденко, Раису Руденко, Иосифа Зисельса, Виктора Некипелова и других.

Дві долі. (укр.)

Книга, присвячена українським мовознавцям, жертвам сталінського терору В.В. Ганцову й О.Я. Курило, містить у собі нариси і наукову статтю одного з найбільших славістів ХХ століття Юрія Шереха (Шевельова), записи протоколів допитів у справі СБУ й інші рідкісні матеріали.

Инна Мельницкая. Украинский эшелон. Дилогия. (рус.)

Повесть о трагической судьбе девушки, оказавшейся в жерновах нацистской и сталинской систем.

Анатолій Шевчук, Валерій Шевчук. Розмова з ворожим підслухом. Листи з концтабору та в концтабір (1966–1971 рр.) (Із спогадовими та іншими додатками).
(укр.)

Листування видатних письменників братів Шевчуків є визначним документом епохи 60-х років минулого століття. До листування додається оповідання Анатолія Шевчука «Чорний човен печалі».

Борис Вайль. Особо опасный. (рус.)

Борис Хазанов. Следствие по делу о причине. Рассказы, повести, роман.
(рус.)

Розповіді про голодомор 1932-1933 рр. (укр.)

Книга містить записи спогадів свідків голодомору.

Василь Овсієнко. Світло людей. Мемуари та публіцистика. (укр.)

Книжка спогадів колишнього політ'язня про видатних особистостей – Василя Стуса, Юрія Литвина, Олексу Тихого, Валерія Марченка, Оксану Мешко – цінна своєю суворою достовірністю та інформаційною насиченістю, моральним максималізмом та офірним ідеалізмом, який дають лагерні університети.

Михтодь Волинець. Репортаж з пасці конвойного пса. (укр.)

Спогади журналіста, політ'язня початку 80-х років. До книжки включені поезії, написані автором в ув'язненні.